
Серія "ВИЩА ОСВІТА ХХІ СТОЛІТТЯ"

Б.І. Андрусишин, А.М. Гуз

Методика викладання
шкільного курсу
"ОСНОВИ
ПРАВОЗНАВСТВА"

Підручник

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України*

Київ
"Знання"
2008

УДК 372.832(075.8)

ББК 74.263.8я73

А66

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18-Г-1041 від 9 листопада 2006 р.)*

Рецензенти:

В.І. Акуленко, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України;

А.А. Булда, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Андрусиниш Б.І., Гуз А.М.

А66 Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”: Підручник. — К.: Знання, 2008. — 301 с. — (Вища освіта XXI століття).

ISBN 978-966-346-352-0

У підручнику розглянуто питання організації навчального процесу з правознавства в сучасній загальноосвітній школі. Автори висвітлюють форми організації навчання, методи та етапи навчання учнів правознавства в школі; методику формування у школярів знань, умінь та навичок на уроках правознавства; методику та правила використання наочності, технічних засобів навчання. Значна увага приділена уроку правознавства в сучасній школі та методиці його проведення, використанню міжпредметних зв'язків, правовому вихованню учнів у процесі навчання тощо.

Підручник розрахований на студентів, які вивчають дисципліну “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”, а також на молодих учителів, аспірантів, усіх, хто цікавиться методикою викладання правознавства.

УДК 372.832(075.8)

ББК 74.263.8я73

ISBN 978-966-346-352-0

© Б.І. Андрусиниш, А.М. Гуз, 2008

© Видавництво “Знання”, 2008

ЗМІСТ

Вступ. Предмет, завдання і методологія курсу.....	7
Розділ 1. Структура курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” та сучасна система шкільної правничої освіти в Україні.....	17
Розділ 2. Форми організації навчання учнів правознавства.....	37
Розділ 3. Методи навчання.....	51
Розділ 4. Етапи навчання учнів правознавства в школі	80
Розділ 5. Формування у школярів знань, навичок та умінь на уроках правознавства	84
Розділ 6. Наочність на уроках правознавства.....	91
Розділ 7. Технічні засоби навчання на уроках правознавства.....	100
Розділ 8. Урок правознавства в сучасній школі та методика його проведення.....	115

Розділ 9. Міжпредметні зв'язки на уроках правознавства	148
Розділ 10. Правове виховання учнів у процесі навчання	161
Розділ 11. Кабінет правознавства в сучасній школі....	208
Розділ 12. Навчально-методична база вчителя основ правознавства	211
Розділ 13. Шкільна правничка бібліотека	224
Розділ 14. Перевірка і оцінювання знань та умінь учнів на уроках правознавства.....	230
Розділ 15. Методика проведення педагогічної практики студентів з курсу “Основи правознавства” в школі (ліцеї, коледжі).....	239
Розділ 16. Учитель правознавства в структурі шкільного педагогічного колективу	257
Післямова	273
Програма з навчальної дисципліни “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”	276
Показчик ключових термінів і понять	281
Використана література	284
Література для самостійного опрацювання	295

Вступ

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І МЕТОДОЛОГІЯ КУРСУ

Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” як педагогічна навчальна дисципліна та практика роботи вчителя. Предмет “Методики викладання шкільного курсу “Основи правознавства” як педагогічної науки.

Щоб успішно навчати дітей курсу “Основи правознавства” у школі, майбутньому вчителю треба вміти: по-перше, визначати зміст навчання; по-друге, мати матеріали для роботи з учнями; по-третє, розробити методи та прийоми викладання предмета.

Зміст навчання дітей правознавства визначається програмою курсу “Основи правознавства”, в якій подано перелік того, чому слід навчати учнів 9-го класу і якого результату треба досягти. Учитель курсу “Основи правознавства” на цей аспект мусить звернути особливу увагу. Він повинен навчати того, що вимагає програма предмета. Прослухавши курс “Основи правознавства”, учні 9-го класу повинні орієнтуватися в системі законодавства, користуватися джере-

лами права під керівництвом учителя, аналізувати зміст правових документів; володіти елементарною правовою термінологією; зв'язно й логічно викладати матеріал із правових проблем; використовувати правову літературу, складати тези, конспекти, готувати короткі доповіді та виступати з ними, рецензувати, доповнювати інших учнів; брати участь в обговоренні, дискусії, аргументовано висловлювати свою думку, робити висновки; застосовувати правові знання для пояснення фактів навколишнього життя, керуватися у своїй поведінці вимогами моральних та правових норм.

Наповнення змісту навчання конкретними матеріалами подано у підручнику з курсу “Основи правознавства”, правових джерелах, хрестоматії, посібниках.

Рекомендації і вказівки щодо того, як працювати на уроках правознавства з різноманітними правовими джерелами, навчально-методичною літературою, які методи та прийоми доцільно використовувати в навчальному процесі для досягнення освітньої і виховної мети, викладаються у цьому та інших посібниках для вчителів.

Усе це, а саме зміст навчання, втілення його у підручниках і форми організації навчального процесу з курсу “Основи правознавства” у 9-му класі, досліджує навчальна дисципліна, яка викладається у вищих педагогічних навчальних закладах України, — “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства””.

Слід зазначити, що навчальну дисципліну “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” насамперед треба розглядати як *педагогічну*, оскільки предметом її дослідження є процес оволодіння правовими знаннями в умовах навчання дітей у школі. Це означає, що в центрі її уваги є на-

вчання (процес оволодіння), яке разом із вихованням становить зміст педагогіки. Але оскільки йдеться про процес оволодіння правовими знаннями, то навчальна дисципліна “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”, будучи педагогічною наукою, розробляє теорію викладання саме правознавства (тобто процес навчання правознавства).

Теорія викладання правознавства формується на основі дослідження закономірностей навчального процесу, його місця у навчанні дітей, застосування організаційних форм (методів, прийомів) у викладанні. Узагальнені дані про способи навчання дітей правознавства є теоретичною базою методики. Ґрунтуючись на теоретичних засадах, навчальна дисципліна “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” висуває вимоги до того, чим повинен керуватися вчитель курсу “Основи правознавства”, що йому брати з методичного арсеналу для практичного здійснення пізнавальної діяльності учнів і досягнення виховної мети навчання.

Саме тому можна констатувати, що навчальна дисципліна “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” складається з двох частин. Перша — *теоретична* — встановлює місце і завдання викладання правознавства у школі, формулює наукові основи методики, розглядає еволюцію виникнення і розвитку правових методів навчання, визначає структуру і форми організації навчального процесу зі шкільного курсу “Основи правознавства” за відповідною програмою, опрацьовує наукові вимоги до підручників і навчальних посібників зі шкільного курсу правознавства.

Друга частина — *практична* — пропонує конкретні методи, прийоми навчання правознавства і розкриває “механіку” впровадження їх у життя шко-

ли, тобто становить “технологію” вчительської праці. Зазначимо, що обидві частини складають єдине ціле, вони невід’ємні одна від одної.

Теоретичні засади методики і конкретні способи викладання формуються у шкільній практиці. На ній вони перевіряються й апробуються, тобто схвалюються. Методика спирається на перевірений досвід, бере на озброєння позитивне, враховує негативне, адже воно теж повчальне. Зрозуміло, методика залучає до свого арсеналу лише найдоцільніші методи і прийоми навчання, за потреби вносячи корективи в свою теорію.

Отже, “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” — це педагогічна наука, що визначає теоретичні засади навчання правознавства учнів 9-го класу загальноосвітньої школи I—III ступенів і рекомендує вчителям найефективніші методи і прийоми вдосконалення навчання правознавства, формує в учнів наукове уявлення про право.

У формуванні наукової бази дисципліни беруть участь не тільки науковці, активними дослідниками незвіданих стежин, дієвими помічниками вчених у перевірці нових ідей є вчителі, їхня навчальна робота.

Мета, завдання, особливості курсу. *Мета* навчальної дисципліни “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” полягає не тільки в сприянні поглибленню знань майбутнього вчителя з теорії цієї науки, а й в ознайомленні з найефективнішими формами організації навчального процесу з правознавства, найдоцільнішими методами та прийомами навчання школярів правознавства на сучасному етапі розвитку школи.

Перед студентами, які вивчають “Методику викладання шкільного курсу “Основи правознавства”, постає низка *завдань*, які слід реалізувати в

процесі навчання, а саме: 1) усвідомити вимоги шкільної програми з курсу “Основи правознавства”; 2) зрозуміти структуру шкільних підручників з правознавства; 3) засвоїти теоретичні основи методики в обсязі запропонованого курсу; 4) ознайомитися з практикою роботи вчителів правознавства, звернути увагу на передовий досвід учителів країни; 5) навчитися добирати конкретні методи та прийоми навчання, дидактичний матеріал до кожного розділу шкільного курсу; 6) уміти формувати навчально-методичну базу з предмета, правову бібліотеку та навчальний клас, а також використовувати нормативно-правові акти та кодекси на уроках правознавства; 7) добирати наочність та ТЗН (технічні засоби навчання) у процесі підготовки до уроків; 8) засвоїти теоретичні основи сучасного уроку та методику проведення нетрадиційних уроків правознавства тощо.

Реалізацію завдань цього курсу регламентує програма, яка містить такі розділи: “Сучасна система шкільної правничої освіти в Україні”, “Форми організації навчання учнів правознавства”, “Методи навчання”, “Етапи навчання учнів у школі правознавства”, “Використання нормативно-правових актів та кодексів на уроках правознавства”, “Формування у школярів знань, навичок та умінь на уроках правознавства”, “Наочність на уроках правознавства”, “ТЗН на уроках правознавства”, “Урок правознавства в сучасній школі та методика його проведення”, “Міжпредметні зв’язки на уроках правознавства”, “Правове виховання учнів у процесі навчання”, “Навчально-методична база вчителя правознавства”, “Шкільна правова бібліотека”, “Перевірка й оцінювання знань та вмінь учнів на уроках правознавства” тощо.

Особливість цього курсу полягає в тому, що його предметом є методика викладання правознавства.

Зв'язок “Методики викладання шкільного курсу “Основи правознавства” з юридичними та гуманітарними науками.

Навчальний курс “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” є нормативним курсом при підготовці фахівців за спеціальністю “вчитель правознавства” і покликаний сформулювати у студентів цілісне уявлення про методику викладання правознавства в сучасній школі.

Курс є своєрідним фундаментом, на якому базується подальше професійне становлення учителя правознавства. Дисципліна є необхідним компонентом фундаментальних та професійно орієнтованих дисциплін зазначеної спеціальності.

Цей курс посідає одне з основних місць у системі фахових дисциплін і органічно пов'язаний з дисциплінами правового, соціального, гуманітарного циклу, зокрема “Методикою викладання вузівського курсу правознавства”, “Методикою викладання конституційного права України”, а також із методиками викладання гуманітарних дисциплін, оскільки знайомить майбутнього вчителя з тим, як і яким чином ефективно та на високому рівні здійснювати викладання шкільного предмета “Основи правознавства” у сучасній школі.

Форми наукових досліджень і участь учителів правознавства у їх проведенні.

Утвердження добрих традицій і пошуки нових, досконалих форм викладання правознавства у школі — це і є дослідницька діяльність, у якій виявляється творчість учителя правознавства, оскільки саме у творчості його зростання. Учитель курсу “Основи правознавства” в школі — це активний борець із консерватизмом та формалізмом і водночас непримиренний супротивник безпідставних новацій. Таким має бути кожен сучасний учитель правознавства, і до

цього слід готуватися випускникові педагогічного інституту.

Є кілька *форм наукових досліджень*, в яких участь учителів правознавства не тільки можлива, а й необхідна, оскільки є корисною для них. Першою такою формою є *цілеспрямоване спостереження* за процесом освоєння учнями програмового матеріалу з курсу “Основи правознавства”; другою — *вивчення позитивного досвіду* колег учителів-правознавців; третьою — *участь у проведенні експерименту*.

Спостереження за тим, як учні на уроці з курсу “Основи правознавства” оволодівають програмним матеріалом, — найпростіша форма досліджень, доступна і конче потрібна кожному вчителю правознавства, оскільки йому небайдуже, як учні засвоюють вимоги навчальної програми, чи встигають вони набувати необхідних умінь і навичок, інакше кажучи, наскільки успішно проходить навчальний процес під його керівництвом. Дані таких спостережень дають змогу учителю правознавства своєчасно усувати недоліки.

Мета спостереження може бути різною. В одних випадках доцільно поставити питання про ступінь засвоєння правових понять чи рівень правових знань, в інших — виникає потреба виявити вміння виділяти учнями головне в прочитаному матеріалі. У ході спостереження на уроках учитель правознавства фіксує відповіді учнів на його запитання, аналізує учнівські роботи — шкільні, домашні, контрольні, самостійні, тестові та ін. Результати спостережень ретельно аналізуються, узагальнюються. На їх основі робляться висновки, які визначають шляхи вдосконалення викладання курсу “Основи правознавства” у подальшій роботі вчителя.

Важливо, щоб цю форму наукових досліджень учителі правознавства використовували протягом

перших п'яти років роботи в школі. Це дасть змогу уникнути помилок на перших етапах роботи вчителя.

Значно вищою формою наукових досліджень є вивчення передового досвіду викладання правознавства колеґ-учителів. Метою такого дослідження є вивчення, оцінка, узагальнення і поширення того нового, ефективного, що спостерігається в практиці викладання правознавства. Причому можна вивчати як досвід одного вчителя, так і практику навчання діяльності вчителів школи, міста, області, вчителів-новаторів нашої країни.

Об'єктом дослідження можуть бути або вся система викладання правознавства, або окремі її компоненти. Як правило, вивчення передового досвіду складається з трьох основних етапів (залежно від їхньої важливості): 1) спостереження за роботою вчителя правознавства або групою вчителів; 2) узагальнення набутих спостережень; 3) поширення осмисленого досвіду у класах, в яких викладає педагог, тобто впровадження його в практику діяльності вчителя або вчителів школи, міста, району, області. Зазначимо, що спостереження здійснюється безпосередньо на уроках. При цьому відомості для вивчення досвіду вчителя можна взяти з аналізу письмових робіт учнів. Крім того, в осмисленні передового досвіду значну допомогу може надати сам учитель-новатор, розповівши про те, як він організовує процес навчання.

Здобуті матеріали варто обговорювати на засіданні методичних об'єднань чи методичних секцій і лише після цього рекомендувати для використання колеґам-учителям школи.

Ще однією важливою формою підвищення кваліфікації учителя правознавства може стати його участь у проведенні науковцями чи ним самим екс-

перименту. На початку експерименту складається програма, висувається гіпотеза (наукове припущення) ефективного навчання школярів, потім добирається необхідний дидактичний матеріал і програма його впровадження в навчальний процес. Для проведення експерименту обирається один або два класи, де й здійснюється спостереження за новою методикою чи методами викладання правознавства.

Безпосередня участь учителя в експерименті збагачує його теоретично і практично, зосереджує увагу на особливостях учительської майстерності, робить його уважнішим до раціональних й ефективних методів та прийомів навчання, крім того, вчить бути самокритичним до себе та своїх новітніх ідей.

Курс "Методика викладання шкільного курсу "Основи правознавства", який викладається у вищих педагогічних навчальних закладах, передбачає залучення майбутніх учителів правознавства до участі в науковій роботі. Її слід проводити у процесі оволодіння цим навчальним предметом. Результати необхідно оголошувати на практичних заняттях чи наукових конференціях. Така робота може з успіхом здійснюватися й у наукових гуртках навчального закладу.

Протягом усього періоду роботи в школі вчитель мусить удосконалювати власну майстерність, зокрема теоретичну, практичну, методичну. Найбільш поширеною формою вдосконалення вчителів є стажування у вищому навчальному закладі підвищення кваліфікації. Стажування — це набуття нових та вдосконалення практичних навичок педагогічної діяльності після певного проміжку роботи в школі. Підвищення кваліфікації учителя — це вдосконалення його професійних знань, умінь і навичок зі спеціальності, вивчення передового педагогічного досвіду з метою його використання у навчально-ви-

ховній і науковій роботі школи. Крім того, воно значно допомагає у перспективі впровадженню у практичну діяльність передових методів навчання і виховання, результатів наукових досліджень.

Вчителі навчаються на курсах підвищення кваліфікації або проходять стажування, як правило, з періодичністю один раз на п'ять років.

Разом із цим, кваліфікація вчителів підвищується під час проведення ними усіх видів навчальних занять, методичної та наукової роботи в школі.

Контрольні завдання та запитання

1. Охарактеризуйте методiku викладання шкільного курсу "Основи правознавства" як педагогічну навчальну дисципліну.
2. Назвіть форми наукових досліджень і охарактеризуйте участь учителів правознавства у їх проведенні.
3. У чому полягають мета, завдання та особливості курсу?
4. Дайте визначення предмета "Методики викладання шкільного курсу "Основи правознавства" як педагогічної науки.
5. Розкрийте зв'язок "Методики викладання шкільного курсу "Основи правознавства" з юридичними та гуманітарними дисциплінами.

Розділ 1

СТРУКТУРА КУРСУ "МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ШКІЛЬНОГО КУРСУ "ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА" ТА СУЧАСНА СИСТЕМА ШКІЛЬНОЇ ПРАВНИЧОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Структура курсу "Методика викладання шкільного курсу "Основи правознавства".

Характеризуючи *структуру курсу* "Методика викладання шкільного курсу "Основи правознавства" слід зазначити, що в педагогічних університетах цей курс розрахований на вивчення протягом двох-трьох кредитів та містить 14 розділів.

Спробуємо більш конкретно охарактеризувати структуру цього курсу. Зазначимо, що перший підрозділ курсу — вступний. У ньому подається загальна характеристика курсу, визначаються мета, завдання, особливості курсу, а також визначено його предмет як педагогічної науки. У цьому контексті приділяється увага формам наукових досліджень та участі вчителів правознавства в їх проведенні, розкривається зв'язок курсу "Методика викладання шкільного курсу "Основи правознавства" з юридичними та гуманітарними дисциплінами у ВНЗ.

Далі характеризуються основні розділи програми. У першому розділі подається характеристика стану шкільної правової освіти в Україні в кінці ХХ — на початку ХХІ ст.,

а також структура курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”.

У другому розділі розкриваються форми організації навчання учнів правознавства. Зокрема аналізуються діяльно-практичні та мовні форми навчання правознавства, шкільні та позашкільні форми його вивчення, класні та позакласні форми навчання. Разом із тим наголошується на ефективності позакласного навчання правознавства, а також окреслюються та характеризуються види позакласної та позашкільної роботи з правознавства.

У третьому розділі аналізуються методи навчання. Тут подається класифікація методів навчання правознавства, зосереджується увага на усному викладі, його функціях та видах, розкриваються методи та методика роботи з друкованими текстами, правовими джерелами та нормативно-правовими актами, підручниками з правознавства. Крім цього, охарактеризовано методику фронтальної, групової та індивідуальної роботи на уроці правознавства.

Четвертий розділ розкриває етапи навчання учнів правознавства в школі. У ньому подана характеристика особливостей правового навчання учнів у початковій, неповній середній, повній середній школі.

У п'ятому розділі подано методику роботи з кодексами, а також характеризуються методичні прийоми використання нормативно-правових актів на уроках.

Наступний, шостий розділ присвячено формуванню у школярів знань, умінь та навичок на уроках правознавства.

Характеристика та значення наочності на уроках правознавства, правила застосування та методичні вимоги до неї, методика виготовлення наочності до уроків правознавства розкриті у сьомому розділі.

Восьмий розділ розкриває зміст роботи з ТЗН на уроках правознавства, зокрема характеризує дидактичні принципи їх використання, висвітлює прийоми застосування, а також дає основи методики організації та проведення телеуроків із правознавства.

Дев'ятий розділ присвячено визначенню ролі та місця уроку правознавства в сучасній школі. Тут особливу увагу приділено класифікації уроків правознавства, його типам. Крім того, охарактеризовано структуру традиційного та нетрадиційного уроків правознавства.

Важливу роль у процесі оволодіння знаннями в школі мають міжпредметні зв'язки. Саме розкриттю їх основних аспектів, а також методичним прийомам та засобам встановлення міжпредметних зв'язків на уроках правознавства присвячено десятий розділ.

Одинадцятий розділ розкриває зміст правового виховання учнів у процесі навчання. Тут визначено мету та завдання правового виховання учнів на уроках правознавства, охарактеризовано виховні можливості уроку, а також методику організації та проведення виховних заходів із правознавства у школі.

Характеристиці кабінету правознавства у сучасній школі та шкільної правової бібліотеки як осередків, які забезпечують навчальний процес, присвячено дванадцятий, тринадцятий та чотирнадцятий розділи.

Важливе місце в педагогічному житті кожного вчителя правознавства належить формуванню його навчально-методичної бази, тому в окремому розділі подано методику створення цієї бази протягом усього періоду роботи вчителя в школі.

Перевірка та оцінювання знань й умінь учнів з правознавства є однією із завершальних ланок навчання учнів у школі, тому цим питанням присвячено окремий розділ підручника. Зокрема, визначені організація, форми та прийоми перевірки знань учнів на уроках правознавства, а також методика створення тестових завдань із правознавства та використання їх під час перевірки знань.

Важливе місце в процесі підготовки вчителя курсу “Основи правознавства” належить набуттю практичних навичок роботи у школі. Цим питанням присвячено останній розділ підручника.

Стан шкільної правової освіти в Україні до проголошення незалежності та перебудова її в кінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Без знання основних законів та принципів розвитку природи і суспільства розвиток людства неможливий. Жодна людина, жодне суспільство, жодна держава не досягне великих результатів без усвідомлення сутності процесів, що відбуваються навколо.

У кінці ХХ — на початку ХХІ ст. проблема вдосконалення національних систем освіти та приведення їх у відповідність до визнаних у світі нормативів стала дійсно нагальною, її розв'язання справляло і справляє безпосередній вплив на формування світогляду нової генерації українського суспільства.

Зазначимо, що після розпаду СРСР утворилася велика кількість незалежних держав. Перед цими державами, і перед Україною зокрема, постали непрості завдання реформування освітньої системи, що відбувалися на тлі складних процесів трансформації суспільних відносин, загальної модернізації на шляху до демократизації суспільства. Закономірно, що на межі нового тисячоліття становлення України як демократичної правової держави вимагало суттєвого підвищення правової культури всіх верств населення, а особливо представників органів влади всіх рівнів, неухильного дотримання всіма суб'єктами права вимог законодавства, кваліфікованого його застосування. Особливої значущості набуло питання щодо формування правосвідомості громадянина нової незалежної держави.

Правове невігластво, як і правовий нігілізм, було характерним для значної частини населення пострадянських країн, що надавало проблемі правової освіти особливого значення. Складні соціально-політичні та економічні зміни, що відбулися та відбуваються у всьому світі, особливо у новостворених країнах, змусили замислитися над реаліями, які нас оточують, переоцінити усталені погляди та стереотипи поведінки, реформувати правову систему. Фактично відбувся демонтаж тоталітарної ідеології, під

впливом якої раніше формувалася правосвідомість більшості населення.

У ході цих процесів змінилися й правові орієнтири. Нині розгалуженість національного законодавства характеризується рівнем запровадження загальнолюдських принципів і норм, напрацьованих демократичними країнами і закріплених відповідними деклараціями та іншими правовими документами міжнародного рівня. Досконалість правових норм стала основою гармонізації суспільних відносин та перманентного їх розвитку, що вважається необхідною умовою існування і стабільного розвитку країн у сучасному світі.

У кінці ХХ ст. особливого розвитку набула позиція, яка полягала в тому, що основи правових знань не повинні бути прерогативою лише вузького кола фахівців. Усі громадяни України отримали право на набуття необхідного їм мінімуму правових знань. Звичайно, це право стало забезпечуватися насамперед розгалуженою мережею загальних та спеціалізованих навчально-виховних закладів різних форм власності, широким правовим інформуванням населення через засоби масової інформації та культурно-освітні установи. Більше того, механізми створення правового громадянського суспільства містили, зокрема, надання правових знань усім громадянам у межах програм середньої освіти.

Проведені в Україні заходи у сфері правової освіти молоді в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. відповідають міжнародним стандартам. Так, у рамках Організації Об'єднаних Націй уже давно утвердилася теза, що для подальшого демократичного розвитку світової спільноти необхідно щонайбільше уваги приділяти вихованню та освіті молодого покоління в дусі поваги до людської гідності та на засадах рівності прав. Міжнародна конференція з прав людини (Тегеран, 1968 р.) прийняла рішення закликати держави забезпечити використання усіх виховних заходів таким чином, щоб виховання молоді відбувалося на засадах по-

ваги до людської гідності та прав людини. Конференція визначила “об’єктивну інформацію та вільне обговорення” головним підґрунтям такої освіти. Цей міжнародний форум закликав користуватися всіма необхідними засобами для того, щоб розвивати активну зацікавленість проблемами світу, що змінюється, та готувати молодь до суспільного життя. Також було зазначено, що чільне місце у цьому процесі має належати викладанню курсу прав людини.

Тому важливим елементом у структурі юридичної освіти і виховання України став *навчальний курс “Права людини”*. Права людини й основні свободи дають змогу повною мірою розвивати і використовувати притаманні людині розум, талант, свідомість та задовольняти духовні й інші потреби. Вони базуються на дедалі потужнішому прагненні людства до такого життя, якому властиві з народження гідність та цінність кожної людської особистості будуть користуватися повагою та захистом. Ігнорування прав і основних свобод людини стає не лише особистою трагедією, а й створює передумови для соціальної та політичної нестабільності, породжує насилля, провокує конфлікти як всередині суспільства і країни, так і між ними.

Піднесення ролі прав людини у міжнародному та національному законодавстві є необхідною запорукою демократизації суспільства, захисту природних прав людини від утиску з боку державних інститутів. Генеральна Асамблея ООН з 60-х років XX ст. приділяє дуже велику увагу активізації вивчення цього предмета у школах усього світу, і цей процес набуває дедалі більшого значення для української системи правової освіти.

Не менше значення надається правовій освіті на регіональному рівні. Рада Європи рекомендацією Комітету міністрів Ради Європи R (85)7 від 14 травня 1985 р. запропонувала урядам країн-членів і тих країн, які ще не стали членами Ради Європи, враховуючи їхні національні системи освіти та зміст базових законодавчих актів, усіляко

сприяти викладанню та засвоєнню прав людини у школах.

У результаті, в кінці XX — на початку XXI ст. у багатьох школах України запроваджено викладання вищезначеного курсу.

На межі тисячоліть людство і наша держава вступають у добу масового опанування досконалими інформаційними технологіями, здійснюється перехід до стадії глобальної інформатизації суспільства.

Тому з кінця XX ст. розробляється та впроваджується централізована інформаційна система забезпечення навчального процесу шляхом підключення її до глобальної комп’ютерної інформаційної мережі, створення спільних науково-педагогічних закладів, інноваційних структур (центрів), поліпшується інформаційне забезпечення впровадження в їх діяльність сучасних типів зв’язку, створюються інформаційні банки даних.

Відповідно до цієї тези поступово коригується і система правової освіти як вищого, так і середнього рівня акредитації. За таких умов юриспруденція трансформується з галузевого на функціональний рівень. Викладання права — це передусім інтерактивна комунікація учня та вчителя з необхідним обсягом інформаційних джерел, що стосуються історичних засад предмета, його фундаментального базису і новітніх напрацювань практичного законодавства з метою здобуття учнем такого мінімального рівня знань і вмінь, який дасть змогу йому пройти відповідну офіційну сертифікацію національного або міждержавного рівня. Вважається, що після цього учень стає фахівцем, придатним для практичної роботи на відповідній посаді.

Сучасна національна правова освіта не обмежується лише середньою школою. Вона виконує і важливе соціальне замовлення держави: формує правовий інтелектуальний потенціал України, забезпечує висококваліфікованими фахівцями галузі народного господарства, науки, культури. Загальні шляхи вирішення цього та інших зав-

дань визначені у Програмі правової освіти населення України, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. Ця програма передбачала забезпечення необхідних умов для набуття і використання правових знань широкими верствами населення, закріплювала Основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації. Зазначалося, що правова освіта населення — це процес засвоєння знань про основи держави і права, виховання у громадян поваги до закону, до прав людини, адекватного ставлення до порушень закону та правопорядку. Правова освіта є обов'язковою в усіх дошкільних виховних, середніх загальноосвітніх, професійних навчально-виховних, вищих навчальних закладах, навчальних закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. У програмі наголошувалося на важливості безпосередньої участі юристів у поширенні правових знань, органічному поєднанні правової освіти із загальною середньою та професійною освітою, культурою, політичним, економічним, моральним, естетичним та іншими формами виховання.

Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 затверджено *Національну програму правової освіти населення*. Ця програма передбачала подальше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначала основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації.

Метою Програми стало підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, виховання у них поваги до права.

Зазначена Програма визначала правову освіту населення як комплекс заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами правових знань та

навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації ними своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків. Крім того, у Програмі зазначалося, що правова освіта є складовою системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства.

Визначила Національна програма й *етапи надання правової освіти*, зокрема в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти.

Майбутній учитель правознавства мусить чітко усвідомити особливості сучасної правової освіти взагалі й у школі зокрема. У сучасній Україні фактично створена *система правової освіти* починаючи з дошкільного віку.

Так, у дошкільних виховних закладах дітям надаються початкові знання про норми поведінки, звички щодо їх виконання, виховується повага до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо.

У дошкільних виховних закладах правова освіта, як правило, має характер гри, вона здійснюється на основі програм і методичних рекомендацій, які затверджуються Міністерством освіти і науки України.

У початковій школі запроваджуються елементи правової освіти до інших предметів. Так, наприклад, пропонується учням читати та обговорювати тексти з вітчизняної історії права, Конституції України, про повагу до людини, її честі та гідності тощо.

У загальноосвітніх школах обов'язковим є курс "*Основи правознавства*", який є фундаментом для створення системи правової освіти. Він спрямований на формування в учнів необхідних знань і навичок для активної, свідомої участі в процесі життєдіяльності соціуму, для спілкування з різноманітними інституціями суспільства та держави. На цьому етапі в середній школі важливо використовувати систему міжпредметних зв'язків, виділяти елементи

правової освіти в інших курсах, запроваджувати правові принципи до предметів початкової школи.

Крім того, у багатьох школах України в 10—11-х класах викладається спеціальний курс *“Права людини”*. Окремий навчальний курс пропонується для спеціалізованих шкіл, гімназій та ліцеїв із поглибленим вивченням права та соціально-гуманітарних дисциплін. Для цього курсу розроблені спеціальні навчальні програми відповідно до спеціалізації певного навчального закладу.

Таким чином, у сучасній загальноосвітній школі, хоч і в не повному обсязі, сформувався правовий блок дисциплін, що повністю відповідає сучасним вимогам правової освіти.

Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначаються для загальноосвітніх навчальних закладів потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, вищих навчальних закладів і закладів післядипломної освіти, крім того, — ще й високими вимогами до освітнього, освітньо-кваліфікаційного рівня особи. У загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти здійснюється широка позакласна і позааудиторна робота з правового навчання і виховання, до якої залучаються вчені, представники правозахисних організацій, працівники правоохоронних органів, інші фахівці у галузі права. Правова освіта здійснюється із застосуванням сучасних інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання.

Окрім навчання, на уроках учителю правознавства слід приділяти увагу широкій позакласній і позашкільній правовиховній роботі, до якої бажано залучати вчених-юристів, працівників правоохоронних органів, інших фахівців.

Слід зазначити й те, що вже фактично завершено створення системи підготовки кадрів для викладання правових дисциплін. Підготовка викладачів правових дисцип-

лін здійснюється вищими навчальними закладами нашої держави як за державним замовленням, так і за рахунок коштів фізичних та юридичних осіб.

Слід звернути увагу на проблеми підготовки викладачів правових дисциплін для середніх загальноосвітніх шкіл, професійних навчально-виховних закладів, вищих навчальних закладів, що нині здійснюється вищими навчальними закладами на замовлення Міністерства освіти і науки України, місцевих органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також на курсах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів на базі Міністерства освіти і науки України. Так, зокрема, в НПУ імені М.П. Драгоманова з 2003 р. щороку в травні проводиться постійно діюча наукова конференція молодих учених і викладачів правових дисциплін неюридичних навчальних закладів, на якій обговорюються проблемні питання законодавства України, питання підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів. Доброю традицією в НПУ імені М.П. Драгоманова стало проведення Всеукраїнської конференції *“Юридичні читання”*.

Крім того, правова освіта надається загальноосвітніми, професійно-технічними, вищими навчальними закладами і закладами післядипломної освіти.

Створено і наукові центри досліджень з проблем правової освіти, зокрема Академію правових наук України та Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Центром документально-інформаційних ресурсів, що містять правову інформацію, стала Національна юридична бібліотека.

Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого та Київський національний університет імені Тараса Шевченка фактично стали головними центрами досліджень з проблем правової освіти, проводять розробку та експертизу навчальних програм та підручників. Велику роль у цьому процесі відіграє і НПУ

імені М.П. Драгоманова, колектив якого протягом останнього десятиліття підготував чимало юридичних кадрів, учителів правознавства для загальноосвітніх навчальних закладів усієї України.

Уже започатковано деякі передачі та програми телебачення і радіомовлення, за допомогою яких упроваджується правова освіта населення; плануються також навчальні програми для школярів із використанням можливостей документальних та ігрових фільмів, впливу електронних засобів масової інформації, а також відеофільмів.

Державні заклади культури (центри культури та дозвілля, будинки культури, кінотеатри, бібліотеки й т. ін.) також здійснюють цілеспрямовану правову освітньо-виховну діяльність. Із цією метою ними за участю правоохоронних, інших державних органів та організацій на громадських або госпрозрахункових засадах створені університети правових знань, лекторії, кінолекторії, організуються виставки юридичної літератури, читацькі конференції, тематичні концерти та інші заходи.

Міністерства та інші центральні і місцеві органи державної виконавчої влади, виконавчі органи місцевих рад сприяють створенню та діяльності фондів підтримки правової освіти населення, створенню регіональних госпрозрахункових навчально-інформаційних центрів, відновленню діяльності народних університетів правових знань, клубів, постійно діючих семінарів, лекторіїв та інших форм правового навчання і виховання громадян.

Щодо забезпечення методичною та навчальною літературою, то крім програм, посібників та підручників для загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, підготовлено та видано правові енциклопедії для дітей, підлітків та батьків. Важливою подією в правовому житті України стало видання багатотомної "Юридичної енциклопедії".

Одним із заходів щодо активізації вивчення права стали олімпіади та конкурси з різних галузей права. Так, зокрема, підвищено роль щорічних конкурсів-захистів нау-

кових робіт старшокласників у межах "Малої академії наук" (МАН).

Для учнів та батьків практикується проведення зустрічей із працівниками правоохоронних органів і юридичних установ або на постійній основі створюються центральний та регіональні правові прес-клуби. У палацах та будинках культури, клубах, бібліотеках організовується діяльність правових лекторіїв, занять гуртків правознавців, пропагується юридична література.

Шкільні програми з правознавства. *Навчальна програма* — це державний нормативно-правовий документ, у якому чітко окреслено коло основних питань із відповідного курсу обов'язкових для вивчення; обов'язковий для всіх шкіл та вчителів державний документ, що визначає зміст навчання предмета "Основи правознавства".

Навчальна програма відповідає кількості годин, передбачених навчальним планом. Вона складається з таких структурних компонентів:

- 1) пояснювальної записки, де викладено цілі навчання з цього предмета, ознаки процесу (організація навчання кожного класу);
- 2) змісту навчального матеріалу, поділеного на розділи і теми із зазначеною кількістю годин на кожному;
- 3) обсягу знань, умінь і навичок з цього предмета для учнів кожного класу;
- 4) переліку наочних посібників і літератури для учнів, методичної літератури для вчителів;
- 5) критеріїв оцінювання освітніх досягнень учня.

Однією з головних складових процесу трансформації шкільної правової освіти у незалежній Україні було оновлення змісту та структури шкільної програми з курсу "Основи правознавства".

Шкільна програма з курсу "Основи правознавства" рекомендована Міністерством освіти та науки України. Оскільки навчальна дисципліна розрахована на викладан-

ня курсу, який вивчається у 9-му класі загальноосвітньої школи I—III ступенів, то слід зазначити, що саме в цій програмі послідовно систематизовано суму того матеріалу, який є конче необхідний для учнів. Цим обумовлена й структура навчального курсу, оскільки тематика підібрана таким чином, щоб її можна було реально опанувати протягом відведеного часу (34 години). Слід підкреслити, що основна увага звертається не на вивчення тексту нормативно-правових документів, які з плином часу будуть змінюватися, а на опанування базових, “вічних” принципів і положень юридичної науки.

Утвердження в Україні громадянського суспільства і розбудова на основі Конституції України суверенної, незалежної, демократичної, соціальної правової держави вимагають суттєвої зміни підходів до формування нового покоління громадян України. Громадянину нашої держави мають бути притаманні: висока правова культура, послідовні демократичні переконання, вміння легальними засобами захищати загально визнані суспільні цінності. Без належного рівня правових знань і навичок правомірної поведінки неможлива свідома участь особи в суспільному та державному житті. Правовій освіті громадян України сьогодні приділяється велика увага з боку держави, інститутів та установ. Важливе місце в системі правової освіти належить загальноосвітнім навчальним закладам, де читається загальнообов’язковий курс “Основи правознавства”.

Зазначений курс, що вивчається в 9-х класах загальноосвітніх навчальних закладів, орієнтовано на такі завдання:

- закласти основи системи правових поглядів і переконань учнів;
- ознайомити учнів з основами конституційного ладу України, дати початкові знання з цивільного, сімейного, трудового, кримінального та інших галузей права;

- поглибити знання учнів про походження, типи та форми держави, історію творення української державності;

- сформувати навички правомірної поведінки, навчити учнів відповідно до норм права діяти в типових життєвих ситуаціях, виконуючи соціальну роль громадянина, глави чи члена сім’ї, робітника, фермера, підприємця, студента чи учня, власника майна тощо;

- виховати в учнів переконання у необхідності суворого дотримання законів, непримиренності до протиправної поведінки;

- виробити у школярів уміння аналізувати суспільно-політичні події в Україні та світі, спираючись на знання з теорії та історії держави і права, користуватися вітчизняними нормативними та міжнародно-правовими актами, різноманітними джерелами права, юридичною літературою.

Майже десятирічний досвід використання програм у школах України дав змогу уточнити низку положень, насамперед щодо подальшої адаптації навчального курсу до вікових особливостей учнів. Нова редакція програми враховує зміни в освітній політиці держави, ті реформи, які відбуваються в сучасній українській школі, а також розвиток державно-правових інститутів після прийняття Конституції України.

Програма розрахована на вивчення курсу предмета в 9-му класі загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв. Виходячи з того, що у більшості шкіл України нині правовий курс вивчається лише у 9-му класі, він обов’язково повинен мати завершений характер, забезпечити необхідний обсяг знань і навичок учнів. Зауважимо, що, враховуючи роль права для громадянської освіти, у перспективі необхідно значно збільшити кількість годин для вивчення права. Запропонована програма виходить з реалій сучасної школи та чинного навчального плану, тому обсяг програмних положень мінімізований до такого рівня, щоб їх мож-

на було реально опанувати протягом відведеного часу. Відповідно до цього запропонований курс “Основи правознавства” містить не послідовний систематизований виклад першооснови усіх головних юридичних дисциплін (такий виклад є в чинній програмі для навчальних закладів із поглибленим вивченням правознавства), а лише ту інформацію, яка є конче необхідною для учнів. Цим зумовлюється і структура навчального курсу, яка дещо не узгоджується з традиційною для юристів послідовністю галузей права.

Спочатку даються мінімально необхідні теоретичні знання про самі поняття “держава” та “право”, про призначення цих інститутів у суспільстві і закономірності їх розвитку, характеризується поняття правової держави як своєрідної загальноновизначеної мети сучасного державотворення; історико-юридичні знання, враховуючи недостатню загальнотеоретичну правову підготовку дев’ятикласників, також даються в мінімальному обсязі, щоб у кінцевому підсумку учні могли принаймні назвати, які держави в різні часи існували на території України, не заглиблюючись детально в їх характеристику, а також пояснити історичну цінність найвідоміших пам’яток української правової культури.

На основі отриманих базових знань стає можливим вивчення основного змістового блоку курсу, присвяченого конституційним правам, свободам, обов’язкам людини і громадянина в Україні. Тут передбачено також ознайомлення з міжнародними стандартами прав людини. Загалом ця частина курсу має забезпечити своєрідне теоретичне підґрунтя для формування в учнів активної правозахисної позиції. Вивчаючи обов’язки громадян України, основну увагу слід звернути на загальний військовий обов’язок, першооснови правових знань.

Далі вивчатимуться конституційні засади державного ладу України, інститути безпосередньої та представницької демократії, тобто дається загальна характеристика нашої держави, здійснення народовладдя шляхом референ-

думу, виборів, структура, функції, форми діяльності законодавчої, виконавчої та судової влади. Особлива увага приділяється підготовці молоді до участі у виборах і референдумах.

І, нарешті, в останній частині курсу розглядаються окремі положення галузевих юридичних дисциплін, зокрема цивільного, земельного, трудового, сімейного, адміністративного і кримінального права.

Учитель повинен творчо підходити до запропонованого матеріалу та його розподілу, враховуючи особливості конкретного класу, учнівського колективу. Він може об’єднати вивчення матеріалу з кількох тем, перерозподілити послідовність їх розгляду, запропонувати окремі питання для самостійного вивчення тощо. Водночас учитель має зважати на те, що в сучасних умовах правової реформи, активної законотворчості необхідне постійне коригування навчального матеріалу з урахуванням новоприйнятих правових актів.

Під час вивчення курсу слід широко використовувати міжпредметні зв’язки, насамперед з історією, а також з українською та всесвітньою літературою тощо. Водночас матеріал, що вивчається в курсі правознавства, є підґрунтям для глибокого засвоєння матеріалу з новітньої історії України та зарубіжних країн, курсу “Людина і суспільство”, використовується при вивченні окремих тем з географії, допризовної підготовки юнаків тощо.

Викладаючи курс “Основи правознавства”, вчителю необхідно застосовувати різноманітні форми та методи роботи. Окрім традиційних уроків, слід використовувати шкільні лекції, ділові ігри, організувати роботу з текстами нормативно-правових актів (Конституцією України, міжнародно-правовими актами, кодексами, іншими законами України). Для вироблення навичок аналізу життєвих ситуацій доцільно пропонувати учням юридичні задачі, обговорювати відомі з власного життєвого досвіду, з творів літератури та мистецтва ситуації правового харак-

теру. Слід звертатися до публікацій газет, матеріалів інших засобів масової інформації.

Вивчення правознавства та правове виховання учнів мають продовжуватись у позаурочний час. Цьому сприятимуть диспути, юридичні вечори, вікторини, конкурси, підготовка учнівських наукових робіт. Бажано організувати зустрічі учнів із представниками різних юридичних професій — працівниками міліції та прокуратури, суддями, адвокатами, юрисконсультами, нотаріусами, а також депутатами представницьких органів різних рівнів.

Така робота сприятиме виконанню одного з найважливіших завдань курсу — підготовці учнів до життя, набуттю ними навичок правомірної поведінки, пошуку шляхів вирішення життєвих ситуацій відповідно до норм права, виховання потреби зіставлення своєї поведінки з вимогами законодавства Української держави.

У процесі вивчення курсу учні мусять набутти низку основних умінь, зокрема:

- орієнтуватися в системі законодавства, користуватися джерелами права, під керівництвом учителя аналізувати зміст правових документів;
- володіти елементарною правовою термінологією;
- зв'язно і логічно викладати матеріал із морально-правових проблем;
- використовувати правову літературу, складати тези, конспекти, готувати короткі доповіді та виступати з ними, рецензувати, доповнювати відповіді інших учнів;
- брати участь у обговоренні, дискусії, аргументовано висловлювати і відстоювати свою думку, робити висновки;
- застосовувати правові знання для пояснення фактів навколишнього життя і вибору варіанта правомірної поведінки в різних життєвих ситуаціях.

Демократизація суспільних відносин сприяє підвищенню активності особи як суб'єкта цих відносин, а тому вимагає глибокого розуміння нею тих процесів, які відбува-

ються у суспільстві, зокрема їх сутності, особливостей організації, функціонування та керування ними. Особливої актуальності сьогодні набуло отримання знань про державно-правові явища, які є одним із провідних засобів упорядкування цих відносин, і саме цим було зумовлене затвердження Кабінетом Міністрів у 1995 та 2001 рр. Національної програми правової освіти населення України та введення до системи загальноосвітньої підготовки загальнообов'язкового курсу "Основи правознавства".

Зазначений курс має ознайомити учнів з основами теорії державно-правових явищ, на цій основі сформувати їхнє уявлення про державно-правові реалії України; навчити користуватися правовими актами та юридичною літературою, аналізувати і з правових позицій оцінювати суспільно-політичні події та діяти згідно з нормами права у конкретних правовідносинах; виховати впевненість у необхідності дотримання правових норм, непримиренність до протиправної поведінки тощо.

Практична потреба розв'язання цих проблем і зумовила актуальність створення програми зазначеного курсу, а на її основі — підручника, який би сприяв опануванню понятійно-категоріальним апаратом, на якому базуються теорія і практика сучасного правознавства. Таким чином, підручник став би загальнотеоретичною основою для розуміння питань, що стосуються сучасної держави і права, особливостей їх виникнення, функціонування і розвитку, їх ролі в організації суспільних відносин, їх національних особливостей тощо.

Отже, незважаючи на нетрадиційність для української правової доктрини запропонованої моделі уявлень про систему правових знань, вона є продуктивною як з позицій відповідності тим об'єктивним реаліям, на відображення яких вона спрямована, так і з позицій актуальності повернення правової системи України від радянських правових принципів до традиційних принципів континентальної правової системи.

Контрольні завдання та запитання

1. Охарактеризуйте стан шкільної правової освіти в Україні до проголошення незалежності та процес реформування освіти в кінці XX — на початку XXI ст.
2. Розкрийте структуру курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”.
3. Розкрийте зміст шкільної програми з курсу “Основи правознавства”.

Розділ 2

ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ УЧНІВ ПРАВОЗНАВСТВА

Шкільні та позашкільні форми вивчення правознавства. Класні та позакласні форми навчання. Ефективність позакласного навчання правознавству. Розробка плану позакласної роботи з правознавства. Форми позакласної роботи з правознавства: факультатив, гурток та учнівське наукове товариство з правознавства, методика його створення і функціонування.

Викладаючи курс “Основи правознавства”, вчителю необхідно застосовувати різні форми та методи навчання. Крім традиційних уроків, слід використовувати шкільну лекцію, ділові ігри, організовувати роботу з текстами нормативно-правових актів. Для вироблення навичок аналізу доцільно пропонувати учням юридичні задачі, обговорювати відомі їм з власного життєвого досвіду, з творів літератури та мистецтва ситуації правового характеру, слід звертатися й до публікацій засобів масової інформації. Важливу роль у процесі навчання відіграє й позакласна та позашкільна робота.

Правове навчання учнів проходить у школі, на позакласних заходах, поза межами школи. Всюди вчитель пра-

вознавства має відігравати провідну роль. *Позакласне та позашкільне навчання* поглиблює й доповнює той обсяг знань, який учні отримують на уроках правознавства.

Позакласне навчання організовується в позаурочний час, і тому не є обов'язковим для всіх школярів. Зміст позашкільного навчання визначається основними інтересами учнів, які, у свою чергу, формуються під впливом учителя.

Ефективність позакласної роботи навчання учнів права залежить від низки обставин, особливо від чіткого *планування*. Під час розробки плану слід урахувувати й основні вимоги до нього:

- план має доповнювати ті завдання, які постають під час навчання праву на уроці;
- має враховувати інтереси дітей;
- мусить бути послідовним;
- має відповідати фізіологічним особливостям учнів.

Можна виділити кілька *форм позакласної роботи* з правознавства, зокрема такі: *факультатив, гурток з правознавства, наукове товариство, екскурсія, читацька конференція, бесіда, диспут, усний журнал, перегляд кінофільмів*.

Методику створення та реалізації найбільш поширених форм позакласного навчання з правознавства спробуємо подати й ми. Розпочнемо з *факультативу з правознавства*. Факультативні заняття — це не копія уроку, але вони містять багато його елементів. Виокремлюючи насамперед факультатив, слід зазначити, що він не ідентичний позакласній роботі, хоча має з нею багато спільного. Факультативні заняття з правознавства мають поглиблювати знання учнів, формувати в них наукові погляди, розширювати кругозір, створювати сприятливі умови для підготовки учнів до подальшої освіти і вибору майбутньої професії. Варто зауважити, що факультативні заняття з правознавства вчитель мусить будувати за принципом добровільності, що має на меті задовольнити особистий інте-

рес школяра до предмета. Яким чином можна визначити ступінь інтересу учнів до факультативу? Можна зробити це за допомогою бесіди з учнями. Узагальнивши її результати, вчитель мусить продумати зміст курсу, дібрати методичні прийоми і форми занять.

Готуючись до проведення факультативу, вчитель передусім повинен вирішити, як часто будуть проводитися заняття: двічі на тиждень по одній годині чи один раз дві години. Тільки після цього можна приступати до планування курсу, враховуючи інтереси та рівень підготовки школярів.

Перші два заняття слід присвятити теоретичним проблемам курсу і роботі з правовими термінами, оскільки без знання термінології школярам важко буде орієнтуватися в змісті факультативу з правознавства. Візьмемо, наприклад, факультативний курс "Найважливіші пам'ятки правової культури України". У ньому є велика кількість термінів, нових для учнів, зокрема "звичаєве право", "Руська правда", "Литовські статuti", "універсал", "Конституція" тощо. Не опанувавши їх, школярам важко буде засвоїти зміст самого курсу.

Практика виробила такі *форми факультативних занять*: лекція, семінар, практикум, конференція, заняття в музеї, відвідання об'єкта вивчення. Можливе і проведення комбінованих занять типу лекція і практикум, семінар і практикум, лекція і семінар.

З усіх форм факультативних занять учителі правознавства перевагу надають лекції. Однак слухати дві академічні години лекцію, наповнену правовими термінами, насичену нормативно-правовими актами, школярам дуже важко, і не кожному це під силу. Тому під час лекції слід використовувати наочність, технічні засоби, передбачати роботу з документами, розв'язувати завдання проблемного характеру.

За характером і змістом лекції бувають різні. Так, в аналітичній лекції ґрунтовно аналізуються не тільки тео-

ретичні проблеми, а й суттєві факти, без яких неможливо зробити висновки й узагальнення. Наприклад, лекція, присвячена цивільному законодавству, де аналізуються всі питання, має таку структуру: позов, позовна заява, позивач, відповідач. Таке аналітичне викладення проблеми дасть змогу краще засвоїти її в цілому.

Важливе місце на факультативному занятті має належати семінарським заняттям. На них слід проводити вивчення нормативно-правових актів.

Практикуми близькі за своїм характером до семінарів. Вони можуть бути загальними для всіх слухачів, або груповими, коли кожна група школярів отримує окреме завдання, або індивідуальними. Усе залежить від особливостей факультативного курсу і матеріалу, який має вчитель. Так, загальним для всіх школярів може стати робота над Кодексом законів про працю або окремими його статтями. Учням пропонується робота над главою “Праця молоді” чи “Трудовий договір”.

За групового принципу проведення практикуму всі школярі розбиваються на групи, і кожна з них отримує своє завдання. На основі аналізу правових джерел нормативно-правових актів учням потрібно обґрунтувати свою позицію, зробити коментар, узагальнення і висновки. Індивідуальні заняття проводяться у випадку, якщо вчитель володіє великим і різноманітним матеріалом, наприклад, базою сучасного законодавства. Тоді в межах однієї галузі учні можуть аналізувати і вивчати окремі її статті. Слід зазначити, що в роботі факультативу важливу роль мають відігравати екскурсії, перегляд кінофільмів. Це активізує роботу учнів, підвищить їх інтерес до цієї форми роботи. Звичайно, багато в чому рівень проведення факультативу залежить від підготовки вчителя, його досвіду. Накопичення досвіду та відпрацювання методики проведення факультативних занять приходять поступово.

На відміну від основного курсу “Основи правознавства”, який забезпечений кількома підручниками та навчальни-

ми посібниками, факультатив із правознавства не має свого методичного чи навчального видання. Тому вчитель-початківець може використати наші методичні поради під час організації такої форми роботи.

Ще одним видом самостійної роботи учнів у межах факультативу можуть бути учнівські дослідження. Вони будуються на основі аналізу правових джерел, нормативно-правових актів, монографій, наукової літератури. Мета таких досліджень — формування в учнів інтересу до юридичної науки, глибоких знань з обраної проблематики і розвиток елементарних навичок дослідницької роботи.

Не варто забувати і про таку перевірену форму роботи, як *гурток юних правознавців*. На відміну від факультативів, гуртки зорієнтовані на індивідуальну роботу, на поглиблене вивчення правознавства з одночасним прищеплюванням навичок активної правомірної поведінки. Такі шкільні юридичні осередки не повинні бути занадто формалізовані і мають ґрунтуватися насамперед на інтересі, а не на примусі. Вони можуть навіть офіційно не називатися гуртком, а проходити у вигляді постійного неформального позакласного спілкування учителя з передовими учнями.

Для старшокласників можна запропонувати і таку форму роботи, як гурток (об'єднання, загін) юних охоронців правопорядку. Не секрет, що значна частина молоді мріє про майбутню службу в міліції або інших правоохоронних органах. З їх числа можна створити об'єднання, яке взяло б на себе (за допомогою дорослих) відповідальність підтримувати порядок у школі, водночас поглиблено вивчаючи основи правових знань, прийоми самооборони тощо. Правове виховання тут може успішно поєднуватися з військово-патріотичним.

Так, зокрема, гурток правових знань є однією з основних форм позакласної роботи з правового навчання. Гурток формується на добровільних засадах та на основі інтересу учнів до вивчення певної правової проблеми. Іноді

гурток можна створювати за галузями права, виділивши кілька секцій. Якщо вчитель правознавства спробує створити такий гурток у школі, то перше, на що він повинен звернути увагу, — це кількість членів гуртка. Гурток має об'єднувати не більше 12—15 учнів. Якщо бажаних брати участь у роботі гуртка буде більше, то краще створити ще один гурток, урахувавши фізіологічні особливості дітей.

Роботу гуртка найкраще проводити за планом, в якому мають бути враховані інтереси й побажання гуртківців. При створенні плану роботи гуртка вчителю слід звернути увагу й узяти за основу як колективні (засідання гуртка, правові вечори, екскурсії), так і індивідуальні форми роботи з членами гуртка (випуск стіннівки, виготовлення наочних посібників).

На першому засіданні гуртка на розгляд його членів вносяться та затверджуються не лише план роботи і завдання, а й вносяться доповнення, обирається актив.

Як підказує досвід позакласної роботи з правознавства, щоб робота в гуртку була невимушеною і творчою, необхідно підібрати його назву, девіз, емблему. Це згуртує його членів, створить своєрідну корпоративну культуру та правила поведінки, виконання яких будуть дотримуватися усі. Щодо назви, то вона може бути різною. Наприклад, “Правознавець”, “Феміда” тощо.

Ще одним аспектом життєдіяльності гуртка є популяризація його роботи, яка одночасно є його профорієнтацією. Це варто здійснювати шляхом періодичного випуску стіннівки гуртка. Остання повинна мати не тільки цікаві, а й змістовні рубрики: “Тематика роботи гуртка”, “Подумай над правовими термінами”, “Правовий кросворд”, “Біографічні сюжети вчених правознавців”, “Досягнення (нагороди) гуртківців”, “Пам'ятні дати в історії права”, “Найвідоміші правознавці нашого міста (району, села)”, “Вітаємо переможців конкурсів (олімпіад)”. Крім того, в газеті доцільно вміщувати емблему гуртка та його девіз.

Підсумковим елементом роботи гуртківців є їх постійне заохочення вчителем, дирекцією школи на загальних зборах.

Подібною є методика створення *учнівського наукового товариства* з правознавства, мета якого полягає в допомозі школярам займатися науковою діяльністю, сприянні розвитку їх здібностей, підготовці пропагандистів правових знань.

Слід наголосити, що до учнівського наукового товариства силою дітей залучати не варто, це мусить бути їх добровільний вибір. Передусім треба затвердити правила прийому до нього. З цією метою кожен новий член, який вступає до наукового товариства, мусить зробити свій “вступний внесок”: прочитати доповідь, написати реферат, наукову роботу тощо. Це дасть змогу виробити наукову дисципліну серед членів товариства, відібрати здібних до наукової роботи учнів і тих, хто бажає нею займатися, а також підтвердить не випадковість залучення до його лав нових членів, а рівність їх із “ветеранами”. Назва, девіз, емблема наукового товариства з правознавства в школі також значно активізують роботу його членів.

Досвід роботи й створення в школі наукового товариства з правознавства підказують, що цю роботу варто одразу спрямовувати в кількох напрямках. Перший напрям — *лекційний*. Суть його полягає у підготовці учнями за участю вчителя чи відомого правознавця міста (села) актуальної наукової роботи з подальшим виступом із нею перед однолітками, учнями, батьками.

Бібліографічний — другий напрям роботи товариства. Завданням членів товариства, які займаються в цьому напрямі, буде добір правової літератури до шкільної бібліотеки, правової бібліотеки вчителя правознавства з короткою анотацією, а також спостереження за новими надходженнями, проведення огляду статей у правових журналах, оформлення стенда “Новини права”, вивчення життя та діяльності вчених-юристів. Цей напрям роботи

дасть можливість бути обізнаним з усіма новинками в правовому житті країни, новими надходженнями правової наукової літератури.

На значно вищому рівні у роботі учнівського наукового товариства з правознавства повинен стояти *дослідницький* напрям його діяльності. До роботи в цьому напрямі слід залучати найбільш підготовлених дітей, здібних до написання наукових робіт. Причому закінчені наукові роботи можна подавати на різноманітні конкурси, зокрема й до МАН. Учителю правознавства варто залучати до керівництва дослідженнями школярів найвідоміших юристів міста (села). Це додасть справжнього дослідницького духу в наукових студіях науковому товариству, значно підніме авторитет виконуваних робіт.

Важливо, щоб учитель застосовував і *організаційний* напрям роботи товариства. Мета цього напрямку полягає у спілкуванні членів товариства з іншими учнями школи. Тому в учнівському науковому товаристві з правознавства вчитель організовує масову роботу з його учасниками: екскурсії, правові дні (тижні, вечори), конференції, зустрічі. Завдяки цьому напрямку роботи товариство, фактично, популяризує свою діяльність.

Високих результатів у правовій освіті та вихованні школярів можна досягти лише за умови оптимального поєднання навчальної роботи на уроках та позакласної навчально-виховної діяльності учнів. Адже школи України мають значний досвід в організації такого виду роботи з правознавства.

Можна запропонувати кілька найпоширеніших форм позакласної роботи, які користуються популярністю в школах України.

Цікавою формою роботи може стати *юридичний турнір* або *КВК*. Готуючись до нього, командам можна запропонувати розіграти на сцені певні ситуації, юридичну оцінку яких повинні будуть згодом дати їх суперники, підготувати цікаві юридичні запитання для команди-суперниці. Се-

ред конкурсів, що можуть бути запропоновані, — конкурс капітанів, який можна провести у формі аукціону юридичних термінів або назв законів України (капітани по черзі називають термін або формулюють закон; той, хто перший не зможе продовжити своєрідну “перекличку”, програє), конкурс, в якому командам пропонується прокоментувати певні відомі фрази з літературних творів, що мають юридичний зміст. Для глядачів можна запропонувати конкурс, в якому треба назвати відомі їм фільми (літературні твори), присвячені діяльності міліції, інших правоохоронних органів. Кожний учитель, спираючись на власний досвід, може запропонувати для такого турніру й інші завдання.

Одним із ефективних засобів позакласної роботи є *участь учнів у роботі відділень МАН*. Учні готують наукові роботи з їх подальшим захистом. Тематика робіт щорічно пропонується територіальними відділеннями МАН, однак цей перелік не є вичерпним, оскільки кожен учень може запропонувати власну тему, яка цікавить саме його. Важливо забезпечити науково-педагогічний супровід учнівських робіт на всіх етапах роботи: обрання теми (при цьому слід урахувати можливість доступу до відповідної літератури, отримання консультацій від науковців або практиків тощо), написання роботи, її рецензування, підготовки до захисту та розв’язання контрольних тестових завдань, що є складовою конкурсу робіт МАН. У процесі написання робіт необхідно враховувати вимоги щодо їх оформлення (обсяг роботи, наявність наукового апарату — посилань, бібліографії відповідно до “Вимог написання, оформлення і подання науково-дослідних робіт на Всеукраїнський конкурс-захист”).

Значного поширення в школах України набуло проведення *правових лекторіїв*, до яких залучаються народні депутати України, депутати органів місцевого самоврядування, науковці, юристи-практики. Важливою умовою успіху таких лекторіїв є системність їх роботи, врахуван-

ня специфіки аудиторії, вікових особливостей учнів, ретельний підбір гостей. Бажано не обмежуватися лише читанням лекцій, а й давати можливість учням поставити запитання лекторові, висловити власну думку. Запрошуючи лектора, необхідно завчасно узгодити склад аудиторії (її вік, рівень підготовки тощо) та тему виступу, визначити регламент.

Зустрічі з юристами можуть відбуватися не лише в школі, а й під час екскурсії до органів правосуддя, міліції тощо. Проте таку екскурсію слід ретельно готувати, щоб вона виявилася максимально корисною для учнів, а з іншого боку, не створювала проблем для нормальної діяльності відповідних органів. Зокрема можна запропонувати поділити клас на невеликі групи, які відвідають різні юридичні установи, а потім обмінюються враженнями на своєрідній мікроконференції. Не слід масово приводити на судові процеси учнів молодших класів, а ось відвідування групою (до 5 осіб) старшокласників-відмінників судового засідання, на якому, скажімо, розглядається справа їх однолітків, може виявитися дуже корисним.

Якщо поблизу школи є вищий юридичний навчальний заклад, бажано налагодити з ним постійні творчі зв'язки. Йдеться не лише про відвідування "днів відкритих дверей", а й про періодичні, незаформалізовані зустрічі школярів, студентів (бажано випускників школи) і викладачів-правознавців.

Але найбільш ефективними є заходи, в яких можуть брати активну участь самі діти. Це *юридичні турніри, вікторини, брейн-ринги, дебати* тощо. Можливе використання найрізноманітніших форм активізації учнів у позакласній роботі. Під час використання відомих із телевізійних передач форм не слід бездумно наслідувати їх зовнішню форму, структуру. Запозичивши ідею, важливо адаптувати її до наявних умов та можливостей. Найпростішою формою правової позакласної роботи є вікторини.

У них можуть брати участь учні різних класів (від молодших — до випускних) відповідно до віку та рівня умінь складати запитання. Важливо забезпечити кваліфіковане та об'єктивне суддівство, рівні можливості для учасників вікторини. Форми їх проведення можуть бути різні. Це й усна вікторина з активною участю всіх бажаючих школярів, і вікторина шляхом вивішування газети із завданнями та результатами відповідей упродовж певного проміжку часу. Читацькі конференції та диспути теж мають важливу роль у вивченні курсу.

Правову освіту та виховання слід не обмежувати роботою лише з учнями старших класів, а починати вже у молодшій школі. І до проведення цієї роботи бажано залучати старших школярів. Так, учні 9—12-х класів можуть проводити в молодших класах ігрові заняття з вивчення прав людини та дитини. При цьому можна використати елементи лялькового театру, звернутися до відомих дітям казок (запропонувати, наприклад, з'ясувати, які права казкових героїв порушені і як їх можна поновити та захистити). Так само старші учні можуть стати організаторами конкурсів малюнків та інших творчих робіт ("Мої права", "Я і закон" тощо).

Позакласна робота з правознавства має бути у тісному зв'язку з організацією роботи шкільного самоврядування. Так, у складі шкільних учнівських рад можуть бути створені спеціальні юридичні (правові) комісії, завданням яких є надання юридичної допомоги учням, зокрема консультацій щодо стосунків з батьками, однолітками, відносин з державними органами. Зрозуміло, що створення такого органу можливе здебільшого лише за участі учнів, які вивчають право поглиблено, мають достатній рівень підготовки, а також за умов постійного керівництва та допомоги з боку вчителя правознавства або залучених юристів (це можуть бути батьки, випускники школи тощо). Крім того, цей орган може взяти на себе розробку необхідних матеріалів, що регламентують роботу шкіль-

них органів самоврядування, забезпечення їх відповідності чинному законодавству України.

Слід також сприяти залученню учнів до участі у різноманітних конкурсах, які проводяться правозахисними організаціями. Так, уже кілька років поспіль Міжнародний центр прав людини проводить конкурс учнівських творів-есе з прав людини. Цим самим комітетом та Харківським центром прав людини проводиться конкурс творчих робіт учнів молодших та середніх класів (1—8-х) з прав людини. Новою цікавою формою роботи є проведення дистанційних олімпіад із правознавства з використанням можливостей електронної пошти.

Організація позакласної роботи з правознавства є однією з важливих складових нової освіти та виховання, її проведення значно підвищує інтерес учнів до вивчення правознавства, є чинником успішного оволодіння правовими знаннями та навичками.

Позашкільні форми вивчення правознавства. Роль учителя правознавства в структурі позашкільного вивчення предмета.

Не менш важливою є *позашкільна робота* з правознавства. Хоча вона і не проводиться на базі школи, однак участь учителя правознавства в цій роботі теж має велику роль. Важливо, що цей вид роботи є частиною структури освіти і спрямовується на розвиток здібностей, талантів учнівської молоді, задоволення їхніх інтересів, духовних запитів і потреб у професійному визначенні.

Варто зазначити, що позашкільна освіта реалізується через систему навчальних закладів, сім'ю, трудові колективи, громадські організації, товариства, фонди і ґрунтується на принципі свободи вибору типів закладів, видів діяльності. Як правило, позашкільна робота з правознавства проводиться на базі позашкільних навчальних закладів, до яких належать: палаци, будинки, центри, станції дитячої, юнацької творчості, учнівські та студентські

клуби, бібліотеки, оздоровчі та інші заклади. Відповідно до законодавства України, держава забезпечує умови для здобуття учнями і молоддю позашкільної освіти.

Спробуємо охарактеризувати кілька форм позашкільної роботи з правознавства. З метою запобігання (профілактики) дитячій злочинності, профорієнтації старшокласників та популяризації власної діяльності правоохоронні органи для проведення занять на власній базі залучають учнівську молодь.

Однією з поширених форм позашкільного навчання з правознавства на базі правоохоронних органів є гуртки "Юних інспекторів руху". Під час роботи в цих гуртках фахівці навчають дітей не лише правил дорожнього руху, а й зразкової поведінки на вулиці. Тематика занять розширюється до вивчення найважливіших розділів галузей права. МВС України не зводить роботу з учнівською молоддю лише до епізодичних занять, а формує систему правового виховання учнів у межах районів, областей, всієї України. Результатом навчання на базі правоохоронних органів часто стають змагання на зазначених вище рівнях. Учні з високою успішністю за участь у роботі цих гуртків та змаганнях заохочуються: від вручення грамот до вступу до ВНЗ, які є в підпорядкуванні цих міністерств.

Подібні заходи проводять на своїй базі Міністерство з надзвичайних ситуацій ("Юні пожежники", "Юні друзі пожежників"), Державна прикордонна служба ("Юні прикордонники"), Державна митна служба, Державна податкова служба тощо.

Саме вчитель правознавства мусить налагоджувати зв'язки з відповідними компетентними органами свого району й сприяти відвідуванню учнями таких гуртків, оскільки вони передбачають змістовне навчання та виховання дітей у дусі поваги до закону. Учні в цікавій формі та у невимушеній обстановці під час проведення різних заходів на базі правоохоронних органів закріплюють і поглиблюють вивчення навчального матеріалу з правознавства.

Контрольні завдання та запитання

1. Охарактеризуйте шкільні та позашкільні форми вивчення правознавства, класні та позакласні форми навчання.
2. Обґрунтуйте ефективність позакласного навчання правознавству.
3. Спробуйте розробити план позакласної роботи з правознавства.
4. Назвіть та охарактеризуйте форми позакласної роботи з правознавства.
5. Розкрийте позашкільні форми вивчення правознавства.
6. Визначте роль учителя правознавства в структурі позашкільного вивчення предмета.

Розділ 3

МЕТОДИ НАВЧАННЯ

Класифікація методів навчання правознавства. Усний виклад, його функції та види.

Протягом тривалого часу у вітчизняній науковій школі панував пояснювально-ілюстративний тип навчання, що забезпечувався системою методів, заснованою на особливостях різних джерел знань. Відповідна класифікація передбачала групування методів за *словесними, наочними та практичними* напрямками, а у методиці викладання юридичних дисциплін вони поділялися на *методи усного викладання, наочного навчання та роботи з друкованими текстами*. Окремі методики роботи вчителя були зорієнтовані, насамперед, на формування предметних знань і, меншою мірою, на розвиток пізнавальної активності, самостійності та інтелектуальних здібностей учнів.

Проблеми застосування методів навчання в процесі викладання юридичних дисциплін досі не були предметом системного дослідження. Переважає погляд, що розповідь, робота з підручником, демонстрація приладдя тощо — це метод. Тим часом це тільки фіксація візуального. Але будь-яке явище, що перебуває на поверхні, потрібно теоре-

тично осмислити, а для цього необхідно попередньо виробити певний погляд. Те, що у школі щодня учні бачать, слухають і читають, а вчитель показує, розповідає, дає прочитати, ще не є підставою для формування системи методів, адже для процесу пізнання ці дії є далеко не повними умовами. Слухання й читання пов'язані з одним і тим самим процесом — сприйманням словесної інформації, тому і спосіб пізнання тут один, незважаючи на те, що живе слово вчителя та книга впливають по-різному: для одного більш дієвим є живе слово, для іншого — книга. Але це питання про ступінь впливу, а не про джерело й спосіб пізнання.

Для більш чіткого окреслення думки варто зробити кілька зауважень про традиційний погляд учителів на методи навчання, сформований ще в інституті на лекціях з педагогіки та методики, викладених у різних методичних посібниках. Звичайно, йдеться про розповідь, пояснення, лекцію або усний виклад, бесіду, застосування наочності, роботу з підручником, документами або художньою літературою (робота з текстом).

Щоб розглянути з певних позицій перераховані методи, необхідно врахувати, по-перше, що навчання є спільною діяльністю учителя й учня, а тому кожен метод має визначати і викладання, і навчання одночасно. По-друге, що навчання — це пізнавальна діяльність, у процесі якої відбувається засвоєння нового матеріалу (знань). Методи спрямовані характеризувати специфічний для них спосіб засвоєння пізнавальної діяльності та її організації.

Коли вчителі говорять про метод роботи з текстом або документом, він усвідомлює, що варто використати текст. У який спосіб? Їх може бути кілька:

— включити текст у пояснення або дати прочитати його учням (інформація сприймається у готовому вигляді, як і при розповіді, лекції або бесіді);

— запропонувати після слухання або читання відтворити уривок тексту повністю або відповісти на запитання

учителя (учень повторює знайомі йому дії й навчається відтворювати, здійснюючи різні розумові операції за аналогією);

— організувати самостійний аналіз змісту юридичного документа відповідно до запитань учителя (йдеться про засвоєння крок за кроком, елемент за елементом способів самостійного мислення);

— здійснити повністю самостійний аналіз змісту юридичного документа або його частини відповідно до конкретного завдання, поставленого вчителем (тут йдеться про цілісний акт самостійного пізнання явищ або рішення проблеми).

У всіх цих випадках документ є засобом, а методом — спосіб пізнавальної діяльності учнів. Так само слід підходити до наочності. Картина, як і діаграма, діапозитив, кінофільм, — це тільки засоби, а методи роботи з ними вимагають визначення організації способу пізнавальної діяльності. Для полегшення сприймання образотворчого засобу можна супроводжувати його показ викладом. Але тут, як і при читанні документа або художнього уривка, проявляється та сама пізнавальна діяльність — сприймання й усвідомлення готової інформації.

Картину можна використати по-іншому: показати, пояснити й поставити питання, що вимагають відтворення її змісту або фрагментів. У цьому випадку вже є відтворення знань і способів діяльності. Крім цього, можна за змістом картини сформулювати завдання, яке вимагає самостійного аналізу. Це буде вирішенням проблеми — зовсім інша пізнавальна діяльність.

Так само неоднозначно може проводитись і бесіда. Її можна організувати так, що учневі доведеться тільки згадувати вже відоме, а можна провести евристичну бесіду, що вимагає участі учнів у пошуку шляху розв'язання поставленої проблеми.

У практиці навчання й у методиках передбачаються різні варіанти пізнавальної діяльності. Але акцент на за-

собах (слово, наочність, текст), на формах (розповідь, лекція, екскурсія) протягом багатьох років не вимагав від методистів і вчителів розробки кожного виду пізнавальної навчальної діяльності. Про евристичну бесіду й дотепер йдеться лише у деяких фундаментальних працях і посібниках, а шляхи й умови самостійного пізнання, способи вирішення пізнавальних завдань у методиці розроблені мало, тому вони ще мало застосовуються у навчанні.

Під час обговорення методів з погляду *характеру* організованої вчителем пізнавальної діяльності не враховуються ні її способи, ні засоби, за допомогою яких ці методи реалізуються, ні форми, в які вони трансформуються.

Вище йшлося про зв'язок видів змісту і способів їхнього засвоєння. Від способів засвоєння різних видів змісту залежать і методи навчання, які формуються на основі дидактично зрозумілої сутності змісту освіти. Справді, якщо знати, чого навчати (види змісту), як засвоюється кожний із видів змісту, то варто тільки визначити, як викладачу організувати ці способи засвоєння, тобто методи навчання. *Адже метод навчання* — це взаємодія вчителя та учнів, за якої вчитель завдяки системі послідовних і впорядкованих дій організовує за допомогою різних засобів (словесних, наочних) і форм (розповідь, бесіда, екскурсія, лабораторна робота тощо) практичну, пізнавальну діяльність учнів із засвоєння навчального матеріалу.

Слід зупинитися на методах навчання кожного з видів змісту.

Поступове витіснення протягом останніх десятиріч пояснювально-ілюстративного типу навчання пізнавальним зумовило розробку нової класифікації методів, за основу якої було взято характер активної діяльності учнів на уроках. Відповідно до трьох рівнів засвоєння знань і формування вмінь (усвідомлене сприйняття та запам'ятовування; застосування знань відповідно до зразка; творче застосування знань у новій ситуації) можна визначити *п'ять за-*

гальнодидактичних методів навчання, які у своїй практиці можуть використовувати вчителі правознавства.

Спосіб засвоєння інформації, тобто формуванню знань, відповідає *пояснювально-ілюстративний* метод. Учитель різними засобами й прийомами організовує усвідомлене сприйняття учнями готової інформації. Ця організація полягає в усному викладі інформації, використанні наочних приладів, ознайомленні з художніми та документальними текстами. Педагог користується усним словом, текстом твору, наочністю, тобто тим самим методом — організацією усвідомленого сприйняття нової й готової інформації.

Чи почує учень розповідь про будь-який розділ права, чи прочитає документ наприкінці підручника залежить від учителя, який організував діяльність учня зі сприйняття інформації, з первинного засвоєння знань. Без цього навчання взагалі не може розпочатися, як не може воно початися й тоді, коли учень має вивчити зовсім нову тему. Прийоми пояснювально-ілюстративного методу можуть бути різними: використанням аплікацій, пояснення, опис, побудова схеми тощо. У перерахованих випадках педагогічна сутність цього методу однакова — учень усвідомлено сприймає подану вчителем готову інформацію.

Оскільки для формування навичок і вмінь, тобто забезпечення засвоєння способів діяльності, потрібно дії неодноразово відтворювати, то наступним методом навчання є *репродуктивний*. Репродуктивний метод передбачає роботу вчителя з організації діяльності учнів, спрямовану на багаторазове відтворення засвоєних знань для формування вмінь застосовувати їх за зразком.

Педагог у цьому випадку конструє завдання на відтворення, підбирає вправи в педагогічно виправданій системі й у необхідній кількості, а учень відповідно до них репродукує (відтворює) дії. Це може бути переказ, пояснення вчителя, виклад змісту документа після його прочитання, вправи складання простого й складного планів

розділу підручника, наведення учнем прикладів за заданим зразком, вправи на відоме порівняння, на розповідь за темою, заданою вчителем, відповідь на питання, які не вимагають пошуку, відтворення доведення на основі матеріалу підручника, пояснення якої-небудь статті кодексу тощо. Велика кількість прикладів наведена, щоб показати, що слово, наочність, текст, практична діяльність учителя є у цьому випадку засобами того самого репродуктивного методу. І скільки б нових прийомів учителі й методисти не винайшли, але, якщо ці прийоми зумовлюють тільки повторення учнем уже відомої йому діяльності, всі вони належать до репродуктивного методу.

Проблемний виклад передбачає, що вчитель створює проблемну ситуацію, самостійно її вирішує, показує шляхи та засоби вирішення. У такий спосіб учні слідкують за логікою вирішення проблеми, отримують зразки творчого мислення. Суть методу *проблемного викладу* полягає в тому, що вчитель ставить проблему й за допомогою ланцюга міркувань, викладу матеріалу розкриває її вирішення, але так, щоб показати труднощі, які зустрічаються на його шляху, способи й варіанти їхнього подолання, таким чином розкриваючи суперечливість і складність процесу пізнання, його інколи звивистий шлях.

Необхідність проблемного викладу зумовлена тим, що рішення проблемних пізнавальних завдань і евристичні бесіди викликають значні труднощі в учнів. Тому потрібно гранично пристосовувати ці завдання із врахуванням рівня доступності для учнів. Завдання мають бути доступними кожному. Для цього їх треба диференціювати, створювати різні варіанти для учнів із різним рівнем підготовки. Однак учні не бачать у цьому еталона доступної їм вершини культури мислення, перспективи, мети, до якої вони мають прагнути, не ознайомлюються зі зразками наукового пізнання.

У реальній практиці навчання проблемний виклад, відповідно до рівня розвитку учнів, доцільно поєднувати з

частково-пошуковим методом. Учитель припиняє свою розповідь і пропонує учням висловити припущення, зробити висновок або порушити питання, яке було б доречним у цей момент, тобто школярі беруть участь у продовженні думки вчителя. Проблемний виклад за своєю суттю змушує їх стежити за ходом цієї думки, контролювати її логічність і послідовність. Останні три методи — дослідницький, евристичний і проблемний виклад — становлять *проблемне навчання* як частину цілісної системи, що передбачає застосування всіх методів навчання і їхню виховну функцію.

Дослідницький метод — це організація творчої пошукової роботи учнів, спрямована на формування вміння застосовувати набуті знання у нових ситуаціях. Однак можна знати, уміти, але не бути готовим до творчості, якщо не засвоєний досвід такої діяльності, а він виникає й накопичується тільки у процесі вирішення проблем і проблемних завдань. Цим умовам, тобто виду змісту й способу його засвоєння, відповідає *дослідницький метод*. Учитель, застосовуючи цей метод, конструє або підбирає відповідно до теми проблеми й проблемні завдання, які пропонує учневі у певній системі, а той самостійно їх вирішує. У такий спосіб він засвоює елементи творчої діяльності. За дослідницького методу учень на доступному йому рівні засвоює навички *наукового пізнання*. Навіть якщо учні вирішують прості завдання, їх пізнавальна діяльність за своїм характером близька до діяльності вченого. Форми доступних навчальних досліджень є різні: невелике тестове завдання, що вимагає однієї-двох хвилин для свого вирішення, завдання на систематизацію знань із певної теми протягом заняття, дослідження певної проблеми з різних галузей права. Проте в усіх цих формах сутність методу одна — організоване засвоєння досвіду творчої діяльності, творче застосування й засвоєння знань. Вирішуючи проблемні завдання, учень одночасно здобуває досвід застосування творчих процедур і ті знання й уміння, що є предметним змістом цих завдань.

У вирішенні кожної із цих проблем учні мобілізують свої попередні знання, що постають умовою завдання, а потім, користуючись творчими процедурами, вирішують проблемні завдання.

Проблема й проблемні завдання можуть конструюватися словесно або в інших формах (на основі кінофільму, картини, документів, газетного матеріалу). Це не внесе жодних принципових змін до сутності методу, що становить організований учителем доступний для учнів творчий пошук рішення проблемного пізнавального завдання.

На прикладі дослідницького методу можна простежити, як тлумачення методів навчання за джерелами знань (розповідь, бесіда, робота з підручником і т. д.) призводить до ігнорування творчої діяльності на уроках і творчого виховання учнів. Відсутність обґрунтованої теоретичної концепції не залишається безкарною. І страждає від цього насамперед практика навчання.

Застосовуючи дослідницький метод, дуже часто можна натрапити на труднощі, викликані однією з важливих закономірностей засвоєння. Кожний учень засвоює складний для нього матеріал (зміст) поелементно, поетапно. Це стосується й будь-якої дії. Не можна навчити складати план, не навчивши попередньо давати заголовок уривкові тексту, а до цього визначати суть того або іншого уривка, переказувати їх зміст тощо. Так само не можна навчити діяльності, що передбачена дослідницьким методом, тобто цілісному вирішенню проблем, проведенню цілісного навчального дослідження, не навчивши елементів цієї діяльності. У практиці навчання ми скрізь зустрічаємося з подібними явищами. Коли вчитель повідомляє факти й ставить завдання сформулювати нескладний висновок, коли він під час розповіді просить тільки висловити припущення, коли пропонує подумати про наступну ланку міркування, — у всіх цих випадках вчитель навчає думати поетапно. Такі дії викладача і належать до *частково-*

пошукового або *евристичного* методу. Частково-пошуковий (евристичний) метод передбачає організацію учнів до пошуку виходу з проблемної ситуації.

Суть цього методу полягає в тому, що вчитель, поставивши проблему, важку для самостійного вирішення, ділить її на підпроблеми й за допомогою серії взаємозалежних питань або аналогічних спрощених завдань залучає учнів до процесу виконання окремих кроків у ході прийняття рішення. Учень не планує всього рішення, як при дослідницькому методі, не здійснює відразу всі етапи навчального дослідження, а під керівництвом вчителя працює самостійно тільки на окремих його етапах.

Не завжди вчитель ставить проблему на початку. Він може серією питань вести за собою учнів і привести до вирішення проблеми, сформульованої наприкінці бесіди.

Евристичний метод може бути реалізований у різних формах. Так, поставивши або сформулювавши завдання й натрапивши на труднощі учнів, учитель ставить запитання в більш простій формі або дає аналогічне, але полегшене завдання. В іншому випадку він ділить завдання на 2—3 підзавдання, вирішивши які, учні переходять до основного. У третьому випадку вчитель додає до завдання додаткові дані, зменшуючи поле пошуку.

Найбільш виразною формою цього методу є евристична бесіда, суть якої полягає в тому, що для пошуку вирішення певної проблеми вчитель вибудовує серію взаємозалежних і таких, які впливають одне з одного, запитань. Усі або більшість запитань — це невеликі підпроблеми, вирішення яких приводить до розв'язання основного питання. Іноді потрібні паралельні низки питань, на якомусь етапі схожі. Бесіда може складатися із суцільного ланцюга питань, а може сполучати цей ланцюг з паралельними питаннями, якщо треба згадати додатковий матеріал і вирішити на його основі невелику проблему, щоб отриману інформацію зв'язати з основним ланцюгом. Учитель фор-

мулює проблему або пропонує проблемне завдання, а потім розбиває їх на підпроблеми й кроки (не всі питання мають проблемний характер, деякі вимагають знання вже відомого для наступного кроку).

Слід зазначити, що характеристика методів на основі джерел знань не наптовхує на необхідність аналізу кожного способу засвоєння, кожного виду пізнавальної діяльності як особливого явища. Визнання дослідницького методу навчання як самостійного спричиняє необхідність з'ясування великої кількості інших питань, що не виникають на основі традиційних методів, наприклад, питання про систему проблемних завдань. Увага до методів навчання тільки з позицій їх засобів і форм не спонукала методистів до систематичного й досконалого вивчення характеру й закономірностей організації різнотипної пізнавальної діяльності — серцевини навчального процесу.

Такі дидактичні методи навчання можна використовувати і при викладанні курсу “Основи правознавства”. Методика може їх деталізувати, розчленовувати, по-різному сполучати їхні елементи, втілювати кожний метод або їхні сполучення у різних прийомах, але в усіх випадках вони вміщуються у вищезазначені п'ять методів. Легко помітити, що всі відомі й звичні для нас методи навчання основ правознавства не виходять за межі перерахованих. Так, розповідь, пояснення, лекція можуть бути інформативними — тоді це пояснювально-ілюстративний метод. Але вони можуть мати одночасно і проблемний характер — тоді йтиметься про проблемний виклад. Бесіда може складатися з питань, що вимагають тільки запам'ятовування і відтворення знань. У цьому випадку вона буде репродуктивною. Є бесіди евристичні.

Картина може бути використана для інформації, для постановки питань на відтворення і для формулювання проблем. Це будуть різні методи при тому самому наочному матеріалі. Документ може бути використаний для ілюстрації й поповнення інформації (пояснювально-ілюс-

тративний метод), а може бути предметом вправ, спрямованих на відтворення інформації (репродуктивний метод). Якщо студентам пропонують за документом самостійно зробити невеликий пошук — це дослідницький метод, а якщо за допомогою викладача — евристичний.

Таким чином, звичні методи постають або у формі реалізації методу (розповідь, лекція, бесіда), або як засіб (текст, наочність). Якщо зберігати звичні найменування методів, то, як свідчить багаторічна практика, у реальному процесі навчання не застосовуються проблемний виклад, евристичні бесіди, дослідницький метод теж застосовується не часто. Це не означає, що розповідь, бесіда, робота з підручником випадають із методичного арсеналу. Навпаки, ними необхідно вміти користуватися. Але разом із тим треба усвідомлювати їхню роль у навчанні, співвідносити з іншими методами, що можливо тільки на основі дидактичного аналізу процесу навчання в цілому.

Прийоми навчання, з яких складаються методи, — безліч, і кожен педагог обирає свої, але всі вони належать до одного або декількох з описаних вище методів.

Викладена система дидактичних методів дає учителю можливість витлумачити, осмислити кожен свій конкретний прийом або їхнє сполучення в цілісній методиці. Разом із тим вони дають змогу аналізувати, чи всі методи вчитель використовує у своїй практиці, подумати, коли, у зв'язку з яким матеріалом і який метод застосувати, як підібрати прийоми навчання у зв'язку з тим або іншим методом.

Порівняно з класифікацією методів за джерелами знань ця система методів має суттєві переваги. Проте в повному обсязі у практиці сучасного навчання вона не може бути використана. Ефективна реалізація цієї системи вимагає не лише досконалих програм та посібників, а й відповідного рівня підготовки вчителя, наявності повного методичного комплексу.

На вибір методів навчання впливає низка факторів і, зокрема, завдання та специфіка змісту навчального матеріалу. При вивченні нового, складного за характером матеріалу доцільно використовувати пояснювально-ілюстративні методи — розповідь, пояснення, бесіду, ілюстрацію. Це не виключає використання проблемних ситуацій у навчанні, але лише як методичного прийому. Наприклад, в одній із частин заняття учитель може поставити навчальну проблему, проблемне запитання. Важливо врахувати можливість, рівень підготовки учнів. Високий рівень підготовки класу дає змогу збільшити обсяг самостійної пошукової роботи з навчальним матеріалом за рахунок обмеженого використання елементарних словесних та наочних методів. Певну допомогу у виборі методів і методичних прийомів навчання надає знання їхніх можливостей. Так, теоретичний і фактичний зміст матеріалу засвоюється швидше, якщо застосовуються словесні методи. Проте вони менш ефективно вирішують завдання формування вмінь і самостійності мислення. Завдяки застосуванню проблемно-пошукових методів добре засвоюється теоретичний і фактичний матеріал, формуються навички самостійного мислення. Однак темп вирішення освітніх, виховних і пізнавальних завдань заняття уповільнюється.

У своїй діяльності вчителі можуть використовувати нові методи навчання, зокрема *методи активного навчання*. За допомогою цих методів ефективніше засвоюється навчальний матеріал на основі активного управління пізнавальною діяльністю учнів, розвивається пізнавальний інтерес до предмета, формуються у майбутніх учнів уміння та навички застосування знань у практичній діяльності.

Активні методи навчання — це сукупність прийомів і способів психолого-педагогічного впливу на учнів, які порівняно з традиційними методами навчання, в першу чергу, спрямовані на розвиток у них творчого самостійного мислення, активізацію навчально-пізнавальної діяль-

ності, формування навичок і вмінь нестандартного вирішення правових проблем і вдосконалення професійних навичок.

Активні методи навчання поділяють на імітаційні та неімітаційні. Основна особливість перших — імітація досліджуваного процесу або діяльності. Неімітаційними, частіше за все, є активні види традиційних занять: лекції, лабораторні роботи тощо, імітаційні — це, як правило, заняття нового типу: неігрові та ігрові заняття, ділові, рольові ігри (інсценування).

До неімітаційних методів навчання належать такі: проблемна лекція, лекція-диспут, семінар-конференція, семінар на базі правоохоронного органу, інтелектуальна правова розминка, інтелектуальний правовий практикум, “сократівська бесіда”, учнівська наукова конференція, використання автоматизованих і комп’ютерних класів з правовим програмним забезпеченням, тести, правові задачі тощо.

Реалізація цього методу навчання передбачає ґрунтовну попередню підготовку до заняття як учителя, так і учнів. Заздалегідь учитель повинен підготувати запитання до такого заняття, причому сформулювати таким чином, щоб учні давали не готові відповіді, а аналізували певні правові факти й одночасно формували власний погляд на них. Учитель, оцінюючи їхні відповіді, вміло спрямовує перебіг бесіди у потрібне русло, заохочує до активної участі у бесіді, виховує нестандартне ставлення до проблеми, розвиває навички дослідницької діяльності.

Зупинимося на побіжному аналізі такої неімітаційної форми навчання, як інтелектуальна правова розминка. Її можна застосовувати з метою актуалізації правових знань учнів, обміну думками, опрацювання загальної позиції та формування мотивації навчально-пізнавальної діяльності. Разом з тим, учитель має нагоду з’ясувати рівень підготовленості учнів до подальшої роботи для розв’язання певних теоретичних і практичних проблем і набуття знань. Слід

проводити інтелектуальну правову розминку у швидкому темпі у формі експрес-опитування. Учитель задає учням запитання, учні дають на них коротку, але конкретну і змістовну відповідь.

Інтелектуальна розминка сприяє повторенню у швидкому темпі пройденого раніше навчального матеріалу, надає можливість здійснити контроль за отриманими знаннями, допомагає актуалізувати знання учнів, формує у них позитивне ставлення до навчально-пізнавальної діяльності.

Говорячи про застосування імітаційних активних методів навчання у навчально-виховному процесі школи слід зазначити, що для уроків правознавства вони дуже підходять, адже реально можна відтворити чи зімітувати правову ситуацію в суді, органах державної влади на підприємстві, установі тощо. А це значно наближує діяльність учня в реальній, практичній ситуації. Вони заповнюють ту прогалину в навчальному процесі, яку не можуть компенсувати традиційні методи навчання. Крім того, вони суттєво допомагають закріпити пройдений на попередніх уроках матеріал, удосконалюють практичні навички та вміння, творче мислення. Вище вже зазначали, що імітаційні методи активного навчання поділяються на ігрові та неігрові.

Ігровий характер навчально-пізнавальної діяльності на уроках правознавства дає змогу простіше пізнати специфіку й особливості правової діяльності органів державної влади, підприємств, установ, організацій, галузі права. До ігрових імітаційних методів навчання вчені відносять ділові (рольові) ігри різних типів. Про роль рольової гри на уроках правознавства ми будемо говорити в іншому розділі, характеризуючи урочну систему у сучасній школі.

Серед різноманітних методів треба обрати ті, що найбільше відповідають меті, завданням й особливостям пра-

вознавчого курсу, його місцю в навчальному плані та виділеному для його вивчення часу. Зважаючи на це, основою викладання навчальної дисципліни мають стати словесні методи — емоційний, логічно-переконливий виклад учителем навчального матеріалу у вигляді лекції, що поєднується з бесідою репродуктивного та проблемного характеру. Одночасно словесні методи (лекція, розповідь, бесіда) у навчальному процесі обов'язково мають поєднуватися із проблемністю як методичним прийомом, елементами дослідження та пошуку. Саме сучасна дидактика й орієнтує учителів на забезпечення розвивальної функції навчання.

Зазначимо, що імітаційними неігровими методами проведення занять є ситуаційні методи навчання (аналіз конкретних ситуацій, розв'язання ситуаційних задач тощо), розбір та обговорення конкретної справи (кримінальної, цивільної) (як метод активного навчання), імітаційна вправа, “мозковий штурм” (“мозкова атака”, банк ідей), метод “круглого столу” тощо.

Особливу увагу акцентуємо на такому методі навчання як “мозковий штурм”. Це ефективний метод колективного обговорення, пошук рішення, в якому шляхом вільного висловлювання враховуються думки всіх учасників.

Проведення занять за цим методом ґрунтується на груповому формуванні ідеї вирішення якоїсь задачі. Учні, перед якими вона ставиться, висувають якомога більше нових ідей, інколи абсолютно несподіваних, що сприяє створенню атмосфери невимушеності, змагальності та співробітництва.

Принцип “мозкового штурму” простий. Формується група учнів — учасників дискусії, ставиться завдання, яке вони повинні вирішити. Ніхто не має права висловлювати на цьому етапі свої думки про ідеї інших або давати їм оцінку. “Мозковий штурм” можна вважати вдалим, якщо висловлені під час першого етапу п'ять або шість ідей будуть основою для вирішення проблеми. Як правило, вста-

новлюються правила цієї гри. Методистами розроблена й методика її проведення. Методика мозкової атаки сприяє розв'язанню різноманітних правових проблем.

На відміну від репродуктивного навчання, яке складалося спочатку в радянській, а потім і в українській педагогіці та методиці викладання, в наш час все більше методика спирається на активні методи проблемного навчання і методи оперативного керування навчальним процесом. Головне завдання проблемного навчання — навчити самостійно і творчо мислити, здійснювати інтенсивний пошук знань. Проблемне навчання передбачає особливу технологію навчального процесу. Це один із типів розвивального навчання, що найбільш повно відповідає завданням розвитку творчого мислення учнів. Суть проблемного навчання полягає у пошуковій діяльності учнів, яка починається з постановки запитань, розв'язання проблем і проблемних завдань, закладених у навчальних програмах і підручниках, у проблемному викладі й поясненні знань учителем, у різноманітній самостійній роботі учнів. Під проблемним навчанням розуміється таке вивчення навчального матеріалу, яке суб'єктивно є стимулом навчально-пошукової діяльності, навчальний матеріал набуває особистісного значення.

Цей метод орієнтує на вирішення навчальної проблеми шляхом створення проблемних ситуацій і пошукової діяльності учня. Визначальним мотивом у цьому виді навчання стає пізнавальний інтерес. На першому місці не лише отримання знань учнями, а й озброєння їх пізнавальними навичками, вмінням самостійно поповнювати свої знання, приймати правильні рішення у практичній діяльності.

У проблемному навчанні головною є навчальна проблема, проблемне завдання, проблемне запитання і проблемна ситуація. Зазначимо, що не будь-яка навчальна проблема, навчальне завдання створюють проблемну ситуацію, а

навчання перетворюється у проблемне. Кожна проблемна ситуація містить у собі навчальну проблему, але жодна проблема сама по собі не створює проблемної ситуації. Для її виникнення необхідна пізнавальна діяльність учнів, розумовий процес, що організовується і спрямовується вчителем. Чітка постановка навчальної проблеми активізує розумову діяльність учнів і забезпечує більш ефективне засвоєння навчального матеріалу.

Навчальна проблема складається з: “відомого” — вже засвоєні знання з пізнавальною суперечністю для стимулювання мислення; “невідомого” — впливає з пізнавальною суперечністю і формулюється у вигляді звичайного запитання; “умов вирішення проблеми” — вказує напрям пошуку; “способу вирішення проблеми” — визначає шляхи та прийоми пошуку.

Важливою категорією проблемного навчання є також проблемна ситуація. Це психологічна реакція суб'єкта пізнання на пізнавальну суперечність, яка має різноманітні форми (підвищена увага, інтерес до невідомого, допитливість, хвилювання, відсутність байдужості, готовність творчо мислити і виявити невідоме).

Проблемна ситуація — ситуація, для оволодіння якою учень має знайти й застосувати нові для себе знання чи способи дій. Створення системи проблемних ситуацій у навчальних цілях є основою проблемного навчання.

У навчальному процесі розрізняють п'ять рівнів проблемних ситуацій. Перший, коли проблемна ситуація виникає незалежно від методу, який застосовує вчитель. Другий, коли проблему ставить і вирішує вчитель, а учні сліdkують за логікою його міркувань, тобто він самостійно вирішує проблемне завдання. На третьому рівні вчитель ставить проблему і вирішує її спільно з учнями, тобто учні повинні навчитися самостійно знаходити і формулювати проблеми, а також відшукувати способи їх розв'язання. На четвертому рівні проблему ставить вчитель, а розв'язують її учні. На п'ятому рівні учні самостійно фор-

мулюють і вирішують проблему. Дуже важливо, щоб викладач умів проводити заняття із застосуванням усіх рівнів проблемного навчання.

Формулювання проблемної ситуації залежить від багатьох факторів, у тому числі від дидактичного задуму заняття, характеру і змісту навчального предмета і конкретної теми, рівня забезпеченості матеріально-технічними засобами, педагогічної майстерності вчителя, його досвіду проведення занять за допомогою активних методів навчання і від рівня загальної підготовленості учнів.

Найефективнішим є формулювання проблеми учнями, тому що такий спосіб є результатом їхнього самостійного творчого мислення, позитивно впливає на розвиток їхньої інтелектуальної сфери та формує інтерес до навчально-пізнавальної діяльності. У тому випадку, коли викладач особисто формулює проблему, він повинен пам'ятати про те, щоб вона була зрозумілою для учнів, мала як елемент відомого, так і чітко визначала конкретне завдання — невідоме.

Формування проблемних ситуацій — один зі шляхів організації розумової діяльності, який поряд з іншими методами навчання допомагає більш успішному та раціональному вивченню навчального матеріалу.

Проблемне навчання припускає таке викладення навчального матеріалу, таку постановку навчальних проблем, яка б створювала для учнів труднощі, породжувала протиріччя пізнання між тим, що вони знають, і тим, що вони повинні знати для вирішення навчального завдання.

Проведення занять за допомогою методів проблемного навчання вимагає ретельної підготовки і високого рівня педагогічної майстерності вчителя. Тому проблемний виклад матеріалу повинен поєднуватись як з пояснювально-ілюстративними методами, так і з іншими активними методами навчання. Створення проблемної ситуації — складне завдання і вимагає від вчителя великої майстерності. Тому проблемна ситуація є основою активних ме-

тодів навчання. Усі вчителі повинні пам'ятати про те, що не кожна проблемна ситуація викликає однакові розумові зусилля в учнів. Проблема слід формулювати чітко та зрозуміло. Одне й те саме запитання для одного учня може бути інформаційним, а для другого — проблемним. Це залежить від рівня їхньої підготовленості. Пам'ятайте, що учнівська аудиторія не є однорідною, тому викладач повинен уміло поєднувати як інформаційні, так і проблемні запитання, зміст яких має враховувати індивідуально-психічні особливості кожного учня.

Звичайно, перевага проблемного навчання полягає в тому, що воно стимулює активність учнів, сприяє розвитку самостійних творчих навичок. Разом з тим воно підвищує інтерес до дисципліни, розвиває розумові здібності й виховує творчу самостійність. Крім того, сприяє вільному, відкритому та всебічному обговоренню навчальних проблем, формуванню евристичного мислення, повазі до поглядів своїх однолітків.

Хочемо висловити свої застереження молодому колезі, який буде працювати в школі й використовувати методи активного навчання. Бажано не застосовувати їх з першого року роботи в школі. Спочатку варто опанувати традиційні методи навчання і добре вивчити програмовий матеріал з курсу "Основи правознавства". Лише потім поступово і тільки в старших класах, окремі теми можна розробляти із використанням зазначених методів.

Підручники з правознавства та методика роботи з ними.

Першим помічником учителя у викладанні предмета та учнів у процесі опанування курсу є підручник "Основи правознавства". У наш час їх видано велику кількість. Підручник має кілька важливих функцій. Це зокрема *інформаційна* (розкриває зміст освіти, подає навчальний матеріал за кожною темою уроку з урахуванням вікових особливостей учнів); *систематизаційна* (забезпечує по-

слідовність під час викладу навчального матеріалу, систематизуючи його); *навчальна* (забезпечує засвоєння та закріплення знань); *виховна* (сприяє реалізації виховних цілей навчання).

На сучасному етапі розроблено цілу низку вимог до структури шкільного підручника з правознавства. Підручник повинен мати зміст з нумерацією сторінок, у якій чітко відображається рівномірний розподіл матеріалу. У змісті підручника є такі структурні елементи як: вступ, висновки, узагальнювальні тексти, наочні схеми, таблиці, завдання на систематизацію та самооцінювання навчальних досягнень учнів. Він повинен мати додатки: словник, тлумачний словник правових термінів, довідкові таблиці даних, список сучасної додаткової літератури, алфавітний покажчик. Доцільно, щоб кожен розділ підручника відповідав одній навчальній темі. У межах одного розділу бажано чергувати різні види діяльності (практичні роботи, справи, запитання та ін). Відображені види діяльності мають сприяти набуттю навичок та вмій (життєвих, практичних, пізнавальних).

Структурно підручник складається з: *текстового* та *позатекстового компонентів*. До текстового компонента підручника належать основний та додатковий текст. Позатекстовий компонент — це ілюстративний ряд (навчальні малюнки, репродукції, фотодокументи, зображення документів, схеми, діаграми); методичний апарат (питання та завдання, текстові, опорні схеми, тести для самоконтролю); апарат орієнтування (заголовки, словники-довідники, списки літератури для позакласного читання, бібліографія). І, звичайно, основою підручника є авторський текст.

Серед усіх підручників учитель має навчитися вибрати найкращі. Як це зробити? Наведемо молодим учителям декілька порад.

По-перше, при виборі підручника слід орієнтуватися на те, щоб він був рекомендований Міністерством освіти і науки України. По-друге, щороку зазначене міністерство

публікує перелік таких підручників у “Інформаційному віснику”. Важливо, щоб підручник мав після кожної теми ілюстрації, таблиці, схеми, тести, задачі, завдання, питання, що стане у нагоді вчителю та школярам під час опанування курсу. Різноманітні методичні розробки активізують процес набуття знань, надихають учнів на активну роботу на кожному уроці.

Дуже часто робота вчителя та учнів із підручником на уроці зводиться до формулювання запитань та пошуку на них відповіді. У сучасній українській школі використовуються такі форми роботи з підручником: *урочна*, *позаурочна*, *фронтальна*, *індивідуальна*. На уроці використовуються як фронтальна, так і індивідуальна форми роботи з підручником. У позаурочній (домашній) роботі використовується переважно індивідуальна форма роботи з навчальною книгою.

Наведемо декілька форм роботи для учителя та учнів з підручником “Основи правознавства”. Найбільш простою і відомою формою роботи є читання та коментування цитат із підручника як учителем, так і учнями. Вчитель може звертатися й до цитування основних правових понять і визначень, які розглядаються на уроці, пропонувати учням знайти в тексті правові поняття й записувати їх у словник (зошит) правових термінів, скласти план параграфу.

Наступним кроком у роботі з підручником правознавства є конспектування основних понять уроку, побудова таблиці чи схеми з конкретної теми.

На уроках під керівництвом учителя та самостійно вдома учні можуть працювати над тестовими завданнями. Краще за все добирати тести, які визначені в підручнику до кожної теми. Якщо вчитель готує тести самостійно, виходячи з тематики уроку, й пропонує учням розв’язати їх спираючись на вивчені теми підручника, то слід неодмінно дотримуватися правил методики створення тестових завдань. Тестові завдання слід складати з трьох основних частин. У першій — учень, спираючись на отримані знання, повинен вибрати правильну відповідь із трьох-чоти-

рьох запропонованих учителем. У другій — спробувати дібрати з трьох-чотирьох юридичних понять відповідь, що відповідає змісту визначення. У третій частині — вміти самостійно дати визначення юридичного поняття. Тестове завдання з правознавства мусить будуватися за принципом від простого до складнішого, що дасть змогу учневі поступово досягнути бажаного результату. Крім того, учні, які менше підготовлені до розв'язання тестового завдання, можуть працювати з підручником й відшукувати у ньому відповіді.

Автори багатьох підручників із правознавства для самотійної роботи учнів готують низку питань, відповідь на які дасть змогу засвоїти мінімум матеріалу з теми. Вчитель може організувати роботу класу, зачитуючи ці питання самостійно чи за допомогою учня, а решта класу — знайти відповіді в підручнику. Така форма роботи з підручником під керівництвом учителя значно активізує роботу учнів на уроці.

Використання запропонованих та інших форм роботи з підручником, які пропонують фахівці, підвищить ефективність роботи учнів на уроці, а разом із цим покращить рівень знань.

Обґрунтуємо найважливіші вимоги до методичного апарату сучасного підручника з правознавства.

Передусім методичний апарат має спрямовувати роботу учнів, яка відбувається за певними правилами, безпосередньо на навчальний посібник. На жаль, немає підручника, який містив би детальний порядок роботи з ним, або методичного посібника, який надавав би таку інформацію учителю. Можна обійтися й без будь-якої організації роботи з навчальним текстом. Сьогодні технологічність підручника (те, як він працює на уроці) виступає на перший план. Невпинно зростають вимоги до методичного апарату. І це закономірно, оскільки період оновлення змісту вже минув, і першочерговим завданням нині є організація роботи вчителя й учнів на уроці та вдома.

Ми звикли, що методичний апарат передбачає репродуктивну діяльність учнів, тобто завдання, які пропонуються учням, вимагають лише незначного напруження пам'яті. Поступово автори підручників намагаються реалізувати в методичному апараті ідею розвитку правового мислення: вводять завдання на аналіз, порівняння та ін. Проте часто в підручниках імітується розвивальний характер завдань. Як викладачеві обрати технологічний підручник, тобто такий, що буде засобом активної роботи з правовим матеріалом?

Отже, сучасні методичні посібники та підручники обов'язково мають містити правила роботи з навчальним текстом і для учителів, і для учнів.

Відповідно до мети правової освіти (розвиток правового мислення) навчальна книга обов'язково має не лише подавати правовий матеріал, а й навчати осмислювати його, формувати вміння учитися. Осмислене навчання вимагає застосування систематичних процесів для кодування та зберігання інформації у пам'яті і для усунення її звідти. Ці процеси називаються метакогнітивними, оскільки вони є способами набуття думок, а не власне думками.

До таких способів належать: резюмування (узагальнення); уточнення (конкретизація); схематизація та організація. *Резюмування* — це спосіб вилучення основної ідеї частини або цілого тексту. *Уточнення* є протилежним процесом, оскільки збагачує абстрактне положення конкретними прикладами, ілюстраціями, кресленням, аналогією та ін. *Схематизація* — це рамки або код для структурування інформації з метою її розуміння і збереження в пам'яті. *Організація* як метакогнітивний процес передбачає надання матеріалу певної структури, а не знаходження вже наявної структури в самому матеріалі.

Таким чином, навчальний посібник обов'язково має формувати в учнів уміння залучати метакогнітивні процеси для оброблення юридичного матеріалу. Крім того, слід указувати правила здійснення цих процесів.

Традиційно вважається, що запитання необхідно ставити після вивчення тексту. Контрольні запитання, звичайно, важливі, але психологи довели, що ефективність засвоєння навчального матеріалу значно підвищується, якщо запитання формулюються на початку тексту. Важливість такого розуміння запитань зумовлюється тим, що вони виконують роль попередніх організаторів інформації, тобто готують учнів до сприйняття пізнавальних структур або схем, що знадобляться їм для обробки нової текстової інформації, зокрема тих понять, які їм уже відомі.

Роль таких організаторів інформації можуть виконувати не лише попередні запитання, а й короткі огляди, резюме, які подаються на початку тексту і характеризують мету тексту, а також шляхи (способи) її досягнення. Слід зауважити, що не всі попередні організатори інформації однаково ефективні. Дослідники відзначають такі ефективні засоби: конкретні моделі, аналогії, приклади, набори загальних правил вищого порядку, обговорення основних проблем знайомою мовою. Менш ефективними засобами організації навчального матеріалу постають конкретні запитання, спрямовані на відтворення фактів, ланки тексту, короткі огляди, вказівки звертати увагу на конкретні ключові факти й терміни.

Отже, не всі запитання можуть сприяти повноцінному засвоєнню навчального матеріалу. Більшість запитань у підручниках і методичних посібниках — примітивні, тобто вимагають при відповіді на них лише незначного напруження пам'яті (наприклад: *У якому році..? Визначте поняття..? Визначте юридичний термін..?* та ін.). Навіть якщо запитання стосуються причин і наслідків, то вони також будуть спрямовані лише на відтворення тексту підручника. Уміння ставити продумані запитання — це навички, які слід мати і вчителям, і учням. До продуманих запитань слід зарахувати такі: наведіть приклад; що відбулося б, якби..; у чому полягають сильні та слабкі сторони..; яким чином впливає на..; поясніть, чому..; поясніть,

як..; чому важливо..; який аргумент можна навести проти..; який є кращим та чому..; погоджуєтесь ви з твердженням, що..; як, на вашу думку, подивився б... на проблему..? та ін.

Секрет подібних запитань у тому, що найкраще засвоюється те, що ґрунтовніше обробляється розумом. Подібні запитання забезпечують глибоку обробку правового матеріалу. Кількість засвоєного матеріалу залежить від рівня його обробки, а не від того, спеціально він запам'ятовувався чи ні.

Ось цікавий приклад відношення між наміром запам'ятати і типом обробки: за твердженнями багатьох учнів, вони легше запам'ятовують той матеріал з роману, який не намагаються запам'ятати, аніж матеріал із підручника, який потрібно запам'ятати.

Інший вид завдань, який має бути в підручнику — це *задачі*. Насамперед вони дають можливість учням зрозуміти, навіщо їм потрібні поняття, що вивчаються. Розв'язуючи такі задачі, учень починає відчувати потребу в розумінні того поняття, за допомогою якого можна розв'язувати задачі. Отже, правові поняття перетворюються на інструменти пізнання, забезпечуючи розвивальний ефект навчання.

Задачі подібного типу належать до добре структурованих проблем, оскільки вони сформульовані досить чітко, мають порядковий номер, розміщені наприкінці розділів і завершуються знаком питання. Саме такі задачі є типовими для підручників країн Європи й Америки. Проте укладачі підручників і педагоги забувають, що в реальному світі проблеми ніхто не нумерує, знаки питання не розставляє, а розміщуватися вони можуть будь-де — і в середині розділу, і на початку. Таким чином, у підручниках необхідно приділяти більше уваги тому, щоб навчити учнів розпізнавати характерні ознаки проблемної ситуації, тобто вчити творчості, без якої неможливо досягти визначених цілей.

Часто вивчення правознавства перетворюється на запам'ятовування нормативно-правових актів, законів і правових документів. Юристи стають визначними фахівцями не тому, що є “носіями” дат, імен, нормативно-правових документів. Справжніми рушіями суспільного прогресу стають не ті, хто завчив формули або навчився відповідати на запитання у наших підручниках, а ті хто вміє ставити перед собою важливі проблеми

Отже, для розвитку творчих здібностей недостатньо наповнити підручники відповідними завданнями. Потрібно провести серйозну перепідготовку кадрів. Одночасно слід подбати й про введення до навчальних посібників відповідних завдань. Якими мають бути ці завдання, які риси особистості повинні виховувати?

Тобто у стандартному підручнику слід не лише подавати задачі розвивального характеру, а й наводити конкретні правила їх розв'язання, а також висвітлювати загальні підходи до розв'язання творчих задач.

Отже, методичний апарат підручника має відповідати таким вимогам: 1) містити правила роботи з книгою; 2) навчати способам здобування знань; 3) містити попередні запитання, які спрямовували б розумову діяльність учнів; 4) навчати учнів формулювати запитання й відповідати на них; 5) містити завдання з галузей права репродуктивного, творчого характеру; 6) заохочувати до творчості.

Навчальна книга, яка відповідає цим вимогам, сприятиме реалізації визначених цілей правової освіти і забезпечуватиме плідну, цікаву та ефективну роботу учнів на уроці “Основи правознавства”.

Таким чином, сучасні методичні посібники та підручники обов'язково мають містити правила роботи з навчальним текстом і для вчителів, і для учнів.

Подібною до роботи з підручником є *методика роботи з правовими джерелами та нормативно-правовими актами*.

Звичайно, вчитель правознавства в школі повинен добирати перш за все *останні нормативно-правові акти та*

правові джерела і на їх основі навчати учнів свого предмета. Використовувати правові джерела та нормативно-правові акти можна, *зачитуючи учням уривки з них чи основні моменти*.

Наступною формою роботи з правовими джерелами і нормативно-правовими актами є *коментування* учнем зачитаної цитати та відповідний коментар учителя.

Використовувати нормативно-правові акти можна й у *грі* (наприклад “Засідання суду”), аргументуючи правильність своєї думки.

Найбільш важливі норми нормативно-правового акта слід знати напам'ять і вміти аргументовано оперувати ними на уроці правознавства.

Окрему частину уроку можна присвятити перевірці знання учнями нормативно-правових актів (змісту, хронології прийняття). Треба зазначити, що головна мета, яка ставиться перед учителем під час роботи з нормативно-правовими актами на уроках правознавства, — це вміння орієнтуватися в системі сучасного законодавства України і застосовувати його у повсякденному житті.

Фронтальна, групова та індивідуальна робота на уроці правознавства.

Рівень підготовки фахівця в педагогічному ВНЗ вимагає активної роботи і вміння застосовувати на уроках правознавства фронтальну, групову та індивідуальну роботи. Це, у свою чергу, дасть змогу говорити про ефективність правового навчання.

Учитель правознавства повинен поєднувати ці форми роботи на своїх уроках. Із частиною класу вчитель працює фронтально, розповідаючи матеріал, ставлячи запитання та отримуючи відповіді на них від двох-трьох учнів. Звичайно, ця форма роботи на уроці дієва, але не зовсім ефективна, оскільки інша частина класу участі в розмові “учитель — учень” не бере.

Ніхто не буде заперечувати, що працювати на уроці мусять увесь клас. Тому, знаючи особливості кожного учня

класу, вчитель під час уроку правознавства може у перші дні навчання розбити клас на групи, заздалегідь підготувавши для кожної з них самостійні завдання. Треба наголосити, що ці завдання повинні мати не лише письмовий характер. У них може подаватися як обов'язковий матеріал для уроку, так і питання для поглибленого опрацювання теми залежно від здібностей кожного члена групи. Будувати роботу з групами можна майже з усіх тем програми курсу. Звичайно, група не повинна працювати над одним завданням цілий урок. Після виконання завдання і через певний (встановлений) час учитель з частиною групи може працювати фронтально, а та частина класу, з якою вчитель раніше працював фронтально, починає працювати в групі. Ці зміни повинні чергуватися протягом усього уроку, враховуючи й індивідуальну роботу з учнями.

Як ефективно побудувати індивідуальну роботу з учнями на уроках правознавства? Усі вчителі в школі знають про нерівні здібності учнів свого класу. Є сильніші учні, які швидко опановують матеріал запропонованої вчителем теми. Є такі, яким потрібен час і певні зусилля, щоб засвоїти матеріал, а є учні, яким потрібно докладати максимум зусиль. З усіма цими категоріями учнів учитель правознавства мусить працювати індивідуально. Секрет ефективної роботи полягає в тому, що кожній категорії слід добирати завдання відповідно до розумових здібностей. Тоді процес опанування тієї чи іншої програмної теми буде значно простішим, а учні із задоволенням будуть розв'язувати підібрані вчителем завдання.

Отже, усі ці форми роботи на уроці вчитель повинен чергувати і застосовувати їх як єдине ціле в навчальному процесі при викладанні програмного курсу "Основи правознавства".

Контрольні завдання та запитання

1. Наведіть відому вам класифікацію методів навчання, яку використовують при вивченні курсу "Основи правознавства".
2. Дайте визначення усного викладу, його функцій та видів.
3. Охарактеризуйте підручники з курсу "Основи правознавства" та наведіть методику роботи з ними.
4. Визначте роль та місце фронтальної, групової та індивідуальної роботи на уроках з курсу "Основи правознавства".

Розділ 4

ЕТАПИ НАВЧАННЯ УЧНІВ ПРАВОЗНАВСТВА В ШКОЛІ

Правове навчання учнів у початковій школі. Умовно можна виділити чотири етапи навчання учнів правознавства в сучасній школі, які між собою тісно пов'язані і відіграють важливу роль у навчально-виховному процесі школи. На характеристиці цих основних етапів зупинимось нижче.

Слід констатувати, що правове навчання учнів у школі починається не з вивчення курсу "Основи правознавства", а фактично з того часу, коли дитина переступила поріг школи. Тому майбутньому вчителю правознавства варто звернути на це увагу і розпочати реалізовувати продуману програму правового навчання з першого класу. Причому на цьому етапі крім старшокласників до позакласних заходів слід залучати і *дітей молодших (1—4-х) класів*. Основна тематика правового навчання повинна зосередитися навколо формування прав та обов'язків учнів у школі, та поза її межами; правил поведінки на вулиці; вивчення та формування поваги до державної символіки. Підкреслимо, йдеться передусім про морально-правове виховання учнів молодшої школи.

На цьому етапі вчитель повинен добирати тільки рекомендований матеріал і не перевантажувати учнів. Не варто також залучати їх до участі у загальношкільних виховних заходах з правознавства. Наприклад, зустрічі (бесіди) з представниками правоохоронних органів, як форму організації навчально-виховного процесу школярів з правознавства, ми рекомендуємо застосовувати зі школярами старшої школи.

Якими б цікавими не були позакласні форми правового навчання на цьому етапі, на нашу думку, більше уваги, зважаючи на вік та фізіологічні особливості дітей, слід приділяти ігровим формам навчання. Тому вчитель правознавства може користуватися особисто підготовленими уроками з елементами гри або ж використовувати досвід своїх колег-правознавців, користуючись запропонованою нижче рекомендованою літературою, в якій можна знайти методичні розробки таких уроків.

Особливості навчання правознавства в основній школі. Особливості навчання правознавства в основній школі на другому етапі, як і на першому, полягають у тому, що навчальний курс юридичного змісту відсутній і фактично більшість тем вивчається на уроках історії та народознавства. Тому основною формою навчання переважно буде не урок, а позакласні форми навчання.

На цьому етапі навчання учнів у *основній школі (5—8-й класи)* вчитель повинен приділити увагу формуванню загальних понять: історичного розвитку держави та права в Україні, її правових джерел, конституційного, трудового, сімейного, кримінального права. Крім того, важливо розкрити загальні поняття про вищі органи влади в Україні (законодавчі, судові та виконавчі).

Вчитель повинен сформувати у них знання про основні історичні етапи розвитку вітчизняного державо- та правотворення, призначення вищих органів влади, знання про небезпечні для суспільства правопорушення та навич-

ки активної протидії злочинам, знання про правовідносини в сім'ї, робочому колективі.

Безумовно, окреслений перелік питань, рекомендованих для вивчення на цьому етапі, не є повним і вичерпним. Учитель може його доповнити, враховуючи фізіологічні особливості дітей та добираючи відповідний матеріал.

Правове навчання у старшій школі. Етап правового навчання учнів у старшій школі ми поділяємо на два підетапи. Доцільно в окремих (третій) етап виокремити правове навчання учнів у 9-му класі, четвертий етап — навчання у 10—11 (12)-му класах. Охарактеризуємо специфіку кожного з етапів. Третій етап правового навчання характеризується вивченням курсу “Основи правознавства”. На цьому етапі учні мусять отримати знання, яких вимагає програма цього курсу, а саме добре вивчити питання, які пов’язані з усіма галузями права. Зважаючи на невелику кількість годин, відведених програмою з курсу “Основи правознавства”, кожен урок у школі повинен проходити на високому рівні, бо саме на цьому етапі можна здобути основні знання з курсу. Для викладу основного матеріалу з метою кращого його засвоєння варто застосовувати в процесі навчання як традиційні, так і нетрадиційні уроки (уроки з елементами гри). Проте не слід перетворювати кожний урок на гру. Вчитель мусить пам’ятати, що кожен урок правознавства, крім необхідних знань, має і виховну функцію.

Якщо багато шкільних дисциплін вивчаються у школі починаючи з 5-го класу і завершуючи 11-м класом, то “Основи правознавства” — лише у 9-му класі. Тому слід залучати до проведення уроків працівників органів державного управління, правоохоронних органів, відомих юристів, щоб учні якомога краще за короткий час оволоділи необхідними знаннями з правознавства.

На четвертому етапі правове навчання учнів у школі відбувається здебільшого під час позакласної роботи (про це — в окремому розділі), роботи гуртків, учнівських наукових товариств тощо.

Контрольні завдання та запитання

1. *Охарактеризуйте особливості правового навчання учнів у початковій школі.*
2. *Розкрийте зміст навчання основам правознавства в основній школі.*
3. *Розкрийте зміст правового навчання учнів у старшій школі.*

Розділ 5

ФОРМУВАННЯ У ШКОЛЯРІВ ЗНАНЬ, НАВИЧОК ТА УМІНЬ НА УРОКАХ ПРАВознавства

Прийоми та засоби формування правових знань у школярів. Класифікація умінь. Методика формування навичок та умінь на уроках правознавства.

Істотною ознакою правових понять є регулюючий вплив на поведінку людей. За допомогою правових норм держава встановлює, що можна робити (норма-дозвіл), що потрібно робити (норма-припис) і чого не можна робити (норма-заборона). Будь-яке *правове поняття* — право, норма права, правові відносини, правопорушення, адміністративна провина, юридична відповідальність, трудовий договір, цивільна правоздатність — неминуче містить у собі правову характеристику дійсності.

У широкому розумінні специфіка правових понять допускає розкриття таких ознак, як економічний зміст, політична спрямованість, моральний зміст і юридичне значення. Економічна характеристика правового поняття констатує охорону державної й особистої власності громадян, регулює виробництво. Політична спрямованість показує цінність права як соціального явища. Моральний

Формування у школярів знань, навичок та умінь

зміст правового поняття розкривається в повній відповідності права моральним нормам нашого суспільства. Юридичне значення правових понять характеризується за допомогою галузей права, до яких вони належать.

Розкриття істотних ознак правових понять відіграє важливу роль у формуванні правового світогляду учнів, їхнього ставлення до норм права й правопорядку як до особистісної цінності. Однак цими ознаками не вичерпується соціальна цінність змісту правових понять. Правовий розгляд суспільних явищ, які характеризуються правовими поняттями, сприяє глибокому пізнанню дійсності методом виділення й дослідження істотних її сторін. Засвоєне поняття постає як певна правова й соціальна реальність, від якої воно не може бути відділене.

У педагогічній і психологічній літературі є чимало робіт, що розкривають основи вивчення наукових понять. На основі цього можна виділити такі *елементи (етапи) у формуванні наукових понять*: чуттєво-конкретне сприйняття, виявлення загальних істотних властивостей спостережуваних об'єктів, абстрагування, визначення, уточнення й закріплення у свідомості їхніх істотних ознак, установлення зв'язку певного поняття з іншими (раніше засвоєними), застосування їх у вирішенні завдань творчого характеру, збагачення поняття, вторинне (більш повне визначення), опора на це поняття при засвоєнні нового, нове збагачення поняття, установлення нових зв'язків певного поняття з іншими.

Усі поняття курсу "Основи правознавства" можна поділити за трьома ознаками: за ступенем узагальнення (окремі, загальні); за змістом (оскільки, крім правових, у курсі багато морально-етичних, філософських, економічних та соціологічних понять); за рівнем обізнаності учнів (відомі, маловідомі, невідомі). Остання класифікація не менш важлива, ніж перші дві, оскільки від рівня володіння поняттями безпосередньо залежать зміст і тривалість роботи з ними (маловідомі та невідомі категорії вимагають більш ґрунтовної підготовки вчителя та учнів).

Розкриття та визначення окремих понять курсу вичерпується одним уроком (чи навіть його частиною). Зокрема поняття “спадщина”, “заповіт” висвітлюються під час вивчення теми “Основи спадкового права”; “Кабінет Міністрів”, “міністерства” — теми “Уряд і центральні органи виконавчої влади”. Робота з поняттями “дизнання”, “попереднє (досудове) слідство” проводиться на уроці з теми “Правоохоронні органи та адвокатура” тощо.

Інші, більш складні та загальні поняття мають наскрізно проходити через низку уроків, а їхні ознаки — розкриватися на ґрунтовному і більшому за обсягом навчальному матеріалі. Так, поняття “основні права, свободи та обов’язки громадян” розкривається на основі навчального матеріалу третього розділу курсу; “правопорушення”, “юридична відповідальність” — на основі матеріалу четвертого. І нарешті, найбільш загальні поняття проходять через матеріали всього курсу, а їхній зміст і ознаки розкриваються за допомогою усього навчального матеріалу. До таких насамперед належать поняття “держава” і “право” (провідні у курсі), “правова держава”, “громадянське суспільство”, “свобода”, “рівність” тощо.

Загальну характеристику понятійному апаратові курсу дає програма і, зокрема, пояснювальна записка до неї. У ній також визначено найважливіші категорії тем і тематичних блоків. Проте в цілому про насиченість курсу поняттями, їх розташування, передбачену логіку розкриття і, відповідно, методичку формування, можна судити лише на основі підручника, а ще краще — повного методичного комплексу. При цьому доцільно враховувати особливості понятійного апарату курсу “Основи правознавства”. По-перше, курс насичений поняттями різного ступеня узагальнення і новизни, і це — за умови обмеженості навчального часу. По-друге, поняття в навчальному матеріалі розподіляються досить нерівномірно. Саме ця обставина і має враховуватися під час тематичного планування курсу. На вивчення складних тем, насичених новим теоретичним матеріалом, слід відводити більше навчального часу.

Роботу з формування понять за ланцюжком “фактичний матеріал — узагальнення — формування поняття” можуть також ускладнити не досить вдалі, а інколи й суперечливі визначення у навчальній літературі. Подекуди автори посібників поширюють у тексті не лише власне розуміння проблеми, а й звичний категоріальний апарат, і тоді в навчальному матеріалі поняття, що невідомі школяреві (або сформовані на побутовому рівні), вживаються довільно. У результаті ці терміни та поняття немовби “провисають” і залишаються для учня лише абстракцією, якщо тільки вчитель не компенсує цю прогалину (найчастіше такі терміни вживаються під час визначення основних понять теми).

Готуючись до уроку, вчителю слід не лише визначити та виписати для себе найважливіші поняття теми, а й урахувати ступінь їх узагальненості, новизни, з’ясувати попередні знання учнів, які знадобляться для формування понять. Навіть завдання на повторення раніше вивченого матеріалу треба давати з урахуванням необхідної фактологічної бази, що допоможе засвоїти нові поняття на наступному уроці. У плані-конспекті уроку не зайвим буде скласти таблицю, де в першій графі будуть записані всі поняття теми; у другій — ступінь їх відомості, новизни для учнів; у третій — ступінь узагальненості (оскільки робота із загальними поняттями проводиться на кількох уроках); у четвертій слід зафіксувати попередні знання школярів, на які можна спиратися, формуючи поняття; і нарешті, у п’ятій — завдання для повторення.

Залежно від ступеня узагальнення понять робота з їх формування (розкриття та поглиблення змісту) може проводитися протягом уроку, серії уроків або всього курсу. Проте незалежно від тривалості її можна поділити на три етапи. На першому вчитель активізує попередні знання школярів, необхідні для формування певного поняття (причому не лише фактичні, а й теоретичні). На другому етапі вони доповнюються, поглиблюються — відбувається

узагальнення знань аж до поняття і формування його наукового (не побутового) визначення. Оскільки сформоване поняття не є самоціллю, на третьому етапі передбачається практичне і теоретичне його використання: переосмислення в новій системі знань старих уявлень, наприклад, про шлюб, сім'ю, громадянство, права дітей, а також переосмислення на основі засвоєного поняття попередніх знань, здобутих на уроках історії. Сформовані поняття використовуються також як база для усвідомлення та розуміння більш складних і загальних (чи окремих) категорій. Слід зазначити, що використання понять є одночасно і їх апробацією, під час якої зміст поняття поглиблюється, розширюється і набуває нових рис. Саме тому цей процес і є завершальним етапом у формуванні категорії.

Поділ навчальної роботи з формування понять на три етапи має умовний характер. На практиці вони настільки взаємопов'язані, що у чистому вигляді їх виділити доволі складно. Проте кожний із них обов'язковий, а дотримання наведеної схеми роботи — запорука ефективності засвоєння категорій. У досвідченого викладача методика роботи з поняттями, як правило, доведена до автоматизму. А вчителю, який починає викладати теоретичний курс “Основи правознавства”, варто враховувати під час підготовки до уроку кожну дрібницю. Так, при вивченні теми “Національно-державний устрій України” програмою і підручником передбачено засвоєння близько двадцяти правових понять, а саме: “державний устрій”, “унітарна держава”, “державна територія”, “територіальний устрій”, “автономна республіка”, “національний устрій”, “державна мова” тощо. Хоча більшість із них вузькі, а половина — частково відомі, кожне вимагає пояснення, кожне може бути засвоєне лише за умови дотримання всіх трьох етапів формування понять (підведення фактичної бази; узагальнення, формулювання і визначення поняття; його використання).

Усвідомлене й ефективне засвоєння учнями понять курсу “Основи правознавства” залежить від методів, які використовує вчитель при їх формуванні. Головною умовою результативності цієї роботи є активна пізнавальна діяльність школярів, яка здійснюється у процесі розповіді, бесіди, створення проблемних ситуацій, а також під час самостійної роботи з документами. Найбільш поширеним і водночас ефективним методом організації активної пізнавальної діяльності школярів у процесі формування понять є бесіда з постановкою логічних завдань різного ступеня складності та створенням правових ситуацій. Саме у процесі такої бесіди можна спиратися на власний досвід, на факти й узагальнення, засвоєні під час вивчення інших шкільних дисциплін. А ось характер бесіди — індуктивний чи дедуктивний — залежить від співвідношення між знаннями учня і тими фактами та узагальненнями, які належить засвоїти, вивчаючи курс “Основи правознавства”.

І практика викладання, і спеціальні методичні дослідження свідчать, що головну роль у формуванні понять відіграє індуктивний метод. Його суть полягає у виведенні загального положення з ряду одиничних фактів або у мобілізації попередніх знань учнів, використанні нового матеріалу, здійсненні на цій основі логічних узагальнень і визначенні понять. Проте визнання пріоритету індуктивної бесіди у формуванні понять зовсім не виключає можливості застосування методу дедукції. Суть його полягатиме у підведенні під уже сформульоване теоретичне положення бази фактичних даних дещо вузьких понять, що розкривають зміст загальної категорії, підтверджують її визначення.

Слід додати, що при формуванні понять методи індукції та дедукції настільки взаємопов'язані, що на практиці їх важко розмежувати. Це, зокрема, пояснюється тим, що у процесі індуктивної бесіди на третьому етапі формуван-

ня поняття (коли здійснюється його апробація) воно використовується і для вивчення нових понять, нових теоретичних положень. Саме на цьому ґрунтується навчальний метод дедукції.

Контрольні завдання та запитання

1. Назвіть та охарактеризуйте прийоми та засоби формування правових знань у школярів.
2. Розкрийте методика формування навичок та умінь на уроках з курсу "Основи правознавства". Наведіть класифікацію умінь.

Розділ 6

НАОЧНІСТЬ НА УРОКАХ ПРАВознавства

Характеристика та значення наочності на уроках правознавства. Правила застосування і методичні вимоги до наочності. Методика її виготовлення.

Сучасний процес навчання курсу "Основи правознавства" не можна уявити без використання наочності. Саме вона мусить доповнювати урок правознавства. Використання наочності на уроках правознавства сприяє більш ефективному засвоєнню знань. Учитель повинен пам'ятати, що зорова пам'ять у багатьох дітей розвинута сильніше, ніж слухова, а в комплексі зорова й слухова пам'ять значно покращують процес запам'ятовування правових понять, термінів, визначень тощо. Тому немає сумніву щодо прогресивного значення застосування наочності на уроках правознавства. Однак дуже часто молоді вчителі не вміють правильно її використовувати. Пропонуємо кілька порад з власного педагогічного досвіду щодо методики застосування наочності на уроках правознавства.

Слід запам'ятати, що на уроці варто використовувати лише ту наочність, яка доповнює урок і відповідає його

темі. Використовуючи картину, діаграму, схему, таблицю, ілюстрацію тощо, варто на неї посылатися лише тоді, коли розпочинається розповідь чи коментар. Тут важливий елемент несподіваності, який буде спонукати учнів до роботи. В іншому випадку, якщо на початку уроку повісити наочності на дошці чи стіні, то учні не зможуть зосередитися на важливому матеріалі, який подає учитель, а будуть відволікатися на наочний матеріал, і тому бажаного ефекту урок не матиме.

Добираючи наочність до чергового уроку правознавства, вчитель повинен пам'ятати і про чіткість написів, контурів таблиць тощо. Тому наочність повинна бути таких розмірів, щоб учні на задніх партах не докладаючи зусиль чітко й виразно могли її читати. Якщо цього не можна досягти в класі, то краще використовувати наочність зменшених розмірів, але в такому разі вона мусить бути на парті у кожного школяра.

Створення образів, які допомагають у вивченні предмета, методисти рекомендують проводити кількома шляхами. Зокрема використовуючи схематизацію поданого матеріалу. Наприклад, будуючи схему системи органів державної влади, чи певну її гілку в Україні, або створюючи зорові образи — коли уявлення, стаючи дедалі конкретнішим і наочнішим, стає ніби типовим представником цілої групи предметів і явищ.

Зорові образи сприяють розвиткові творчої уяви, яка має величезне значення при вивченні правознавства в школі. Разом з тим слід пам'ятати, що пізнавальне значення зорового образу значно послаблюється, коли не супроводити його сприймання поясненням. Тому вчитель постійно мусить коментувати, створюючи образ. Оскільки коментуючи, розповідаючи він спрямовує увагу учнів на ті або інші риси об'єкта сприймання, пояснює, що саме зображено на малюнку, аналізуючи при цьому зв'язки між явищами.

Наочність на уроках правознавства значно підвищує інтерес учнів до матеріалу, який вивчається, а з іншого боку

робить виклад матеріалу вчителем яскравішим, жвавішим, сприяє засвоєнню знань. Використання наочності на уроках правознавства має ще й велике виховне значення. Картини, схеми, портрети, фото, кінофільми, посилюють емоційність сприйняття правових норм, сприяють правочувству вихованню учнів.

Педагогічні можливості інноваційних технологій викладання правових дисциплін у вищому навчальному закладі.

У навчальному процесі ВНЗ все більшу роль стають відігравати інноваційні технології викладання.

Ставлення до інноваційних технологій викладання досить неоднозначне. Одні педагоги вважають їх прогресивним кроком у розвитку педагогічного процесу. Є також думка, що такі заняття є компромісом зі студентами, які не хочуть наполегливо працювати. Беззаперечно, що інноваційні технології викладання підвищують інтерес студентів до предмета, розвивають творчість, навчають працювати з різними джерелами знань, знімають перевантаження студентів домашніми завданнями, розширюють кругозір.

Створення умов для їх розробки, апробації та застосування у навчальному процесі, пошук розумного співвідношення нового з традиційним вимагають розв'язання цілого комплексу навчально-методичних, психолого-педагогічних та інших проблем. Це, зокрема, вироблення навчально-методичного підходу до реалізації інформаційних технологій у навчальному процесі; розробка методики використання інформаційних технологій у практичній діяльності; підготовка педагогічних кадрів, які б могли впроваджувати в навчальний процес інформаційні технології; підготовка студентів до використання інформаційних технологій для отримання знань і умінь; матеріально-технічне забезпечення навчального процесу.

Доведено, що поширення новітніх інформаційних технологій у навчальному процесі навчального закладу по-

винно проходити в кілька етапів. Спочатку слід вивчати інформаційні технології як складові нової системи вищої освіти. Потім перейти до використання інформаційних технологій як навчального засобу при вивченні окремих дисциплін. Далі — до розробки нових навчальних дисциплін, які зорієнтовані на новий зміст, мету та методи підготовки студентів в умовах становлення інформаційних технологій.

Останнім часом все більшу роль у процесі навчання школи відіграють *інформаційні технології навчання*. В Україні практично не залишилося такої школи, яка б не мала комп'ютера. Застосування сучасних інформаційних технологій навчання стало нагальною потребою у педагогічній практиці середніх навчальних закладів для підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Інформаційні технології навчання — це сукупність електронних засобів і способів їхнього функціонування, які використовуються для реалізації навчальної діяльності.

У результаті широкого запровадження інформаційних технологій до навчального процесу навчального закладу можна розв'язати низку важливих завдань. Зокрема, індивідуалізувати процес навчання; налагодити дієвий зворотний зв'язок зі студентом; збільшити швидкість засвоєння навчального матеріалу студентами.

Крім того, застосування в навчальному процесі навчального закладу інформаційних технологій створює передумови для інтенсифікації навчального процесу. Вони дають змогу широко використовувати на практиці психолого-педагогічні розробки, які забезпечують перехід від механічного засвоєння до набуття умінь самостійно здобувати нові знання. Саме цього і вимагає диференційоване навчання. В результаті цього стару парадигму освіти (викладач — підручник — студент) замінено на нову: студент — підручник — викладач. Мета викладача на сучасному етапі — організувати самостійну пізнавальну діяльність студентів, навчити їх самостійно здобувати знання та застосовувати їх

на практиці. Завдання викладача — відбирати для зазначених цілей такі методи, технології навчання, які б не тільки і не стільки давали змогу опановувати готові знання, скільки добувати знання самостійно з різних джерел, формувати особисту позицію, вміти її аргументувати, використовувати раніше здобуті знання як метод для отримання нових знань. Фактично засвоєння та узагальнення готових знань стає не самоціллю, а одним із допоміжних засобів інтелектуального розвитку людини.

Саме тому інформаційні технології сприяють розкриттю, збереженню і розвитку особистих якостей студентів. Однак широке використання їх у навчальному процесі навчального закладу буде ефективним тільки в тому випадку, якщо буде сформовано правильне уявлення про місце і роль цих технологій у навчальному процесі.

Ще один аспект інноваційних технологій викладання у сучасній вищій школі — мультимедійні технології.

Мультимедійні технології — це нові інформаційні технології, які забезпечують навчальний процес одночасно комп'ютерною графікою, текстом, мовою, звуком, рухомим та нерухомим відео.

Педагогічні можливості мультимедійних технологій дуже великі. Відповідно до статистичних досліджень, проведених ученими, застосування мультимедійних технологій значно збільшує успішність учнів та студентів. Саме ці технології створюють психологічні умови, які сприяють кращому сприйняттю і запам'ятовуванню матеріалу. Вченими доведено, що проведення занять з використанням мультимедійних технологій активує праву півкулю мозку, яка відповідає за асоціативне мислення, народження нових ідей, інтуїцію, покращує психоемоційний стан студента. Головна перевага мультимедійних технологій викладання полягає у можливості одночасного використання інтерактивної взаємодії викладача-лектора як з програмно-апаратними засобами, так і зі студентською аудиторією.

Слід наголосити й на тому, що зміст педагогічної діяльності з використанням мультимедійних технологій кардинально відрізняється від традиційного освітнього процесу, оскільки дуже ускладнюється діяльність викладача, спрямована на розробку курсу, який він викладає. Викладач мусить опанувати спеціальні навички та прийоми педагогічної роботи, тому що розробка курсів на основі мультимедійних технологій вимагає не лише вільного володіння навчальним матеріалом, а й спеціальних знань у сфері сучасних інформаційних технологій та навичок роботи з технічними засобами. З іншого боку, викладач під час викладання значно розвантажується, перекладаючи центр ваги на студента. Тепер функція викладача полягатиме в підтримці студента, наданні йому інформації чи консультацій, допомозі в орієнтуванні у великій кількості навчального матеріалу, засвоєнні різноманітної інформації, полегшенні розв'язання проблем, які виникають під час засвоєння матеріалу. Таким чином, встановлюються рівноправні, партнерські зв'язки викладача та студента. Звичайно, застосування мультимедійних технологій у педагогічному процесі вимагає більш активних та інтенсивних дій між викладачем та студентом.

Слід також сказати, що застосування мультимедійних технологій у ВНЗ значно ускладнює технологію проведення занять, оскільки викладач повинен одночасно подавати новий матеріал, керувати мультимедійною установкою, слідкувати за зображенням на екрані та реагувати на студентську аудиторію для встановлення стійкого зворотного зв'язку.

Таким чином, впровадження у педагогічний процес ВНЗ мультимедійних технологій значно змінить характер викладацької діяльності, місце, роль та функції викладача в навчальному процесі.

Провідні світові ВНЗ з метою вдосконалення навчального процесу нового типу створюють програмні мультимедійні комплекси які містять прикладні програмні про-

дукти, бази даних із відповідних предметів, інноваційні методичні матеріали, спрямовані на забезпечення навчального процесу. Звичайно, основним елементом кожного мультимедійного комплексу є відеокурси лекцій.

Слід зазначити, що мультимедійний програмно-методичний комплекс наповнюється залежно від місця дисципліни в навчальному плані, можливості відтворення її у віртуальному чи мультимедійному середовищі.

Як уже зазначалося, проблема поширення мультимедійних технологій під час викладання окремих дисциплін актуальна у навчальних закладах. Звичайно, що не слід в один день перевести викладання усіх дисципліни із застосуванням новітніх інноваційних технологій, зокрема мультимедійних. Адже досвід показує, що головною умовою запровадження інформаційних технологій у процес навчання є наявність висококваліфікованих фахівців-професіоналів, які б не лише знали досконало свій предмет, а й були добре обізнані та підготовлені і в галузі інформаційних технологій, володіли відповідними методами та формами організації навчального процесу з використанням електронно-обчислювальної техніки. Звичайно, на цьому етапі викладацькому складу слід сформуванати інформаційну культуру, яка б відповідала рівню вимог нових інформаційних технологій. Причому кадрову проблему слід розв'язувати одночасно в двох напрямках. Спочатку здійснювати підготовку викладачів, які б могли застосовувати мультимедійні технології в навчальному процесі. Одночасно необхідно створювати групу спеціалістів — розробників комп'ютерних навчальних програм, де викладач-лектор готує тексти, а їх електронну реалізацію забезпечують програмісти-розробники. Оскільки на цей момент усі навчальні заклади не готові на належному рівні створювати навчальні мультимедійні програми, то важливо використовувати вже наявний вітчизняний та закордонний досвід у цьому напрямі, зокрема створювати в межах закладу авторські мультимедійні продукти з кіль-

кох (визначити) курсів. Можна було б об'єднатися кільком навчальним закладам, які вже мають навчальні мультимедійні продукти або відповідну базу даних. Розробка цих напрямів дасть змогу на більш високому рівні проводити навчальний процес у ВНЗ.

Говорячи про такі новітні інноваційні форми організації навчального процесу, як мультимедійні, не слід забувати про те, що вони повинні розглядатися викладачами як допоміжні щодо розумової роботи учасників навчального процесу. Якими б значними не були новітні інформаційні технології, яких визначних особливостей вони не мали б, у кожному випадку вони повинні сприяти навчальному процесу, тому не слід їх застосовувати, віддаючи дань сучасній моді в освіті. І звичайно, кожен викладач мусить індивідуально використовувати мультимедійні технології в навчальному процесі залежно від мети, форм, методів проведення занять і рівня підготовки аудиторії.

Проведення лекцій із використанням інформаційних технологій передбачає використання робочого місця лектора, що забезпечує відображення з екрана комп'ютера на великому екрані, розвинутої мультимедійної технології роботи лектора, зворотного зв'язку з учнями. Типовий мультимедійний курс у вигляді графічної, текстової та відеоінформації призначений для використання в лекційній аудиторії, обладнаній мультимедійним робочим місцем на базі персонального комп'ютера.

Застосування інформаційних технологій на лекціях дає змогу задіяти додаткові стимули для фокусування довірливої уваги учнів навіть при фронтальній роботі з аудиторією, зробити емоційно насиченим і цікавим матеріал, який за традиційних форм викладання швидко викликає нудьгу та втому.

Проведення семінарських занять із застосуванням цих технологій вимагає використання локальної мережі чи мережі Інтернет у комп'ютерному класі. Ці заняття можна проводити під керівництвом учителя, який використо-

вує сервер як для повідомлення нової інформації і формулювання індивідуальних завдань, так і для контролю засвоєння та діалогу з учнями.

Інформаційні технології можна використовувати під час самостійної та індивідуальної роботи, при підготовці до занять і контрольних робіт.

Інтенсивний розвиток технічних засобів навчання створює значні дидактичні можливості для реалізації різних форм інформаційних технологій навчання у процесі вивчення правознавства. Реалізація цих можливостей значно залежить від рівня розвитку та дидактичної обґрунтованості програмних продуктів, що застосовуються для комп'ютерної підтримки навчального процесу.

Контрольні завдання та запитання

1. *Визначте роль та місце наочності на уроках з курсу "Основи правознавства".*
2. *Розкрийте правила застосування та методичні вигоди до наочності.*
3. *У чому полягає методика виготовлення наочності?*
4. *Охарактеризуйте педагогічні можливості інноваційних технологій викладання правових дисциплін у вищому навчальному закладі.*

Розділ 7

ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ПРАВОЗНАВСТВА

Класифікація ТЗН. Дидактичні принципи використання ТЗН на уроці правознавства. Прийоми застосування ТЗН на уроках правознавства.

Є кілька класифікацій технічних засобів навчання (ТЗН) залежно від критерію, за яким класифікують урок. Для уроків правознавства підходить класифікація, в основі якої є “канал надходження інформації” — слуховий, зоровий, зоровий та слуховий одночасно. Залежно від цього фахівці поділяють ТЗН на *три групи*: 1) *фонограми* (записи на магнітній стрічці або диску); 2) *відеограми* (у формі слайдів, діафільмів, неозвучених кінофільмів); 3) *відеофонограми* (у формі озвученого кінофільму, з використанням спеціально розробленої програми ПЕОМ, відеозаписи або поєднання фонограми з відеограмою).

Найпершим помічником учителя з ТЗН першої групи є магнітофон, музичний центр. Використовуючи ці ТЗН на уроках правознавства, вчитель може запропонувати учням на слух елемент запису засідання Верховної Ради, суду тощо. У записі можуть бути навмисно допущені по-

милки. Прослухавши текст, учні можуть знайти їх і прокоментувати.

На магнітну стрічку можна записати основні правові поняття, які учні повинні засвоїти у 9-му класі. Причому можна, посилаючись на знання учнів, відшукати в тексті навмисно раніше допущені помилки, прослуховувати визначені законодавством правові поняття. Це вчить концентрувати увагу учнів і одночасно оволодівати визначеною на уроці сумою знань.

На магнітну стрічку можна записати уривки з текстів законів України. Після їх прослуховування учням рекомендується відповісти на поставлені вчителем запитання, вчитися коментувати прослухані уривки законодавства.

Більшого ефекту на уроках правознавства надають ТЗН другої групи. Саме їх більш широко можна використовувати на уроках, оскільки вони значно доповнюють процес набуття правових знань, уроки перетворюються з нецікавих лекцій на кваліфіковані дискусії вчителя, учнів, груп. Використання на уроках слайдів, діафільмів, неозвучених кінофільмів доповняють урок правознавства візуальними матеріалами, що допоможе учням краще й легше опанувати предмет. Будь-яка таблиця схема може бути продемонстрована класу через діапроектор. За його допомогою можна спроектувати на екран підготовлені вчителем тести, відповіді на домашні завдання. Перевірка домашньої роботи учнями за зразком, спроектованим через діапроектор, залучає до роботи весь клас, розвиває навички самоконтролю в учнів, а вчителю дає можливість індивідуально проконтролювати виконання завдання. Технічні засоби другої групи економлять час учителя: не варто перед уроком робити записи крейдою на дошці, писати картки для самостійної роботи — усе це є на плівці.

Усе більшого значення в процесі навчання правознавства набувають відеофонограми. Так, зроблена відеофонограма засідання Верховної Ради України, на якому новообраний президент складає присягу на вірність укра-